

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на тему «Храмові споруди Львова у радянських путівниках»

Виконала студентка 4 курсу, групи ГІС20/Б

Галузі знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньої програми «Історія»

Освітній ступінь Бакалавр

Садова О.О.

Керівник: к.і.н., доц. Склокін В.В.

Рецензент: _____

(прізвище та ініціали)

Львів – 2024 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Тенденції релігійної політики та пам'яткоохоронної діяльності у Львові 1939-1989 рр.	8
1.1. Сталінська доба	8
1.2. Доба «відлиги» (1953–1964)	14
1.3. Доба «застою» (1965–1985)	18
1.4. Доба «перебудови» (1985–1991)	23
РОЗДІЛ II. Сакральні споруди у путівниках Львовом	28
2.1. Путівники 1960-х років	30
2.2. Путівники 1970-х років	37
2.3. Путівники 1980-х років	43
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	56
ДОДАТКИ	61

ВСТУП

Перший прихід радянської влади до Львова у 1939 році, та другий у 1944 р. відзначились докорінними змінами. Політика радянзації мала на меті перетворити місто на соціалістичний зразок і, якщо не прибрати, то нівелювати впливи інших культур на нього, а насамперед – польської.

Радянське перетворення Львова безпосередньо пов'язане із храмовими спорудами, з якими, навіть в умовах атеїстичного світогляду комунізму, влада була вимушена рахуватись. Церкви та костели було не так легко зруйнувати, як умовні пам'ятники, тож мова йшла про те, аби переформатувати і перебудувати Львів, шляхом зміщення акцентів та видозміни символічного простору міста.

Власне радянські путівники й конструювали сприйняття простору, зокрема і місце сакральної спадщини у ньому. Тому аналіз наповнення цих путівників є *актуальним* для розуміння того, як еволюціонував Львів туристичний та пам'яткоохоронна діяльність, чи є зв'язок між радянським та сучасним баченням історичного центра міста, та наскільки сучасне сприйняття сакральної спадщини має щось спільне із радянським проектом.

Об'єктом дослідження є радянські путівники Львовом.

Предметом дослідження є храмові споруди Львова у радянських путівниках.

Мета роботи – з'ясувати місце сакральної спадщини в еволюції офіційного образу радянського Львова в офіційній символічній географії радянського Львова. Відповідно, дослідження ставить перед собою наступні завдання:

- Проаналізувати еволюцію антирелігійної політики радянської влади на західноукраїнських землях, зокрема у Львові;
- Висвітлити еволюцію заходів з пам'яткоохоронної діяльності у Львові і її вплив на наповнення путівників;
- Виділити головні риси у висвітленні храмових споруд Львова у путівниках протягом 1960-х - 1980-х рр. ;

- Проаналізувати трансформацію офіційного образу Львова крізь призму путівників;
- Визначити наративні зміни у висвітленні пам'яток у часовій перспективі.

Хронологічні межі. Дослідження охоплює часові рамки від 1939 до 1989 року.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що місце сакральної спадщини у радянських путівниках є темою порівняно малодослідженою. В історіографії набагато більша увага звернена на індустріальний, чи то радше соціалістичний проєкт перетворення міста, творення нового радянського простору у Львові, натомість як роллю дорадянської спадщини нехтують або описують побіжно.

Теоретичні підходи та методи. У роботі використано загальноісторичні підходи, такі як історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи, а також дискурс- та контент-аналіз. Не менш важливою є методологія студій спадщини (*heritage studies*).

Історіографію можна поділити умовно на чотири частини. До першої належить доробок вже згаданого Інституту Історії Церкви, який фокусується безпосередньо на висвітленні діяльності підпільної Греко-Католицької Церкви. Мова йде про праці Богдана Боцюрківа¹ та збірник «Підпільна церква в умовах тоталітарної держави»².

Другу частину становлять праці, основний фокус яких спрямований на дослідження церковно-державних відносин. Йдеться про праці В. Марчука³, В.

---

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во Укр. Католического Університету, 2007. 268 с.

² Підпільна церква в умовах тоталітарної держави. Ін-т історії Церкви УКУ. Л.: Галицька видавнича спілка, 2012

³ Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ століття. Івано-Франківськ: «Плай», 2004. 462 с.

Барана та В. Токарського⁴, Н. Шліхти⁵, В. Єленського⁶, О. Бажана⁷, П. Бондарчука⁸, О. Кисельова⁹, К. Будз¹⁰, В. Смолкін¹¹, С. Мочкіна¹² тощо.

Ще одним історіографічним аспектом є праці дослідників радянського Львова. Сюди можемо віднести тритомну «Історію Львова» за редакцією Я. Ісаєвича¹³, «*Paradox of Ukrainian Lviv*» Таріка Амара¹⁴, «*The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*» Вільяма Ріша¹⁵. Слід також згадати дослідження, які стосуються безпосередньо творення образу Львова у радянський час, серед яких праці М. Мовної¹⁶, С. Дяк¹⁷, І. Козлової¹⁸. Слід також зазначити, що Маріанна Мовна написала монографію по путівниках, під назвою «*Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст): історико-культурологічне дослідження*»¹⁹, де зробила спробу синопсису путівників Львовом. Однак, слід

---

⁴ Баран В., Токарський В. *Наступ влади на релігію та церкву // «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ, 2014. 455 с.

⁵ Шліхта Н. *Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: Ситуація в Україні та її польська паралель // Україна модерна*, ч. 4-5. Львів 2000, с. 246-286

⁶ Єленський В. *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI ст.* Л., 201. 504 с.; див. також: Єленський В. *Сувора „відлига”*. Людина і світ, № 6. 1990. С. 20-26.; див. також: Єленський В. *Релігія і перебудова*. Людина і світ, №11-12, 2000. С. 11 - 21.

⁷ Бажан О. Рецидиви терору в хрущовську "відлигу". Наукові записки НаУКМА. Том 20: Історичні науки, 2002. с. 28-35.

⁸ Бондарчук П. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин*. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.; див. також: Бондарчук П., Даниленко В. *Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х - перша половина 1960-х років)*. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 158 – 171.

⁹ Кисельов О. *Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови*. Схід. 2017. № 4. С. 93-98; див. також: Кисельов О. *Що таке десекуляризація?*. Перші Танчерівські читання: "Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства". Міжнародна наукова конференція. К : Київський ун-т, 2015. С. 33-35.

¹⁰ Будз К. *Взаємини підпільних українських греко-католиків та польських римо-католиків у радянській Галичині (1946–1989 рр.)*. Intermarum: історія, політика, культура, № 1, 2014. с.272 – 283.

¹¹ Smolkin V. *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton&Oxford: Princeton University Press. 339 p.

¹² Мочкін С. *Сакральні пам'ятки західних областей УРСР в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років*. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2015. № 5. С. 135-141

¹³ Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. та ін. *Історія Львова у трьох томах. Т. 3.* Львів: Центр Європи, 2007. 575 с.

¹⁴ Amar T.C. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Ithaca: Cornell University Press, 2015. 356 p.

¹⁵ Risch W. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Harvard Historical Studies. Vol. 173. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2011. 360 p.

¹⁶ Мовна М. *Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): ретроспективний огляд*. Сучасні проблеми діяльності бібліотек в умовах інформаційного суспільства: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 10- 11 верес. 2015 р. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 161-167

¹⁷ Дяк С. *Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення*. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник, 2008, с. 75-86.

¹⁸ Козлова І. *Образ міста Львова у часовій ретроспективі: зміна символічних акцентів (на прикладі аналізу туристичних путівників)* // Український соціологічний журнал, 17(1-2), 2018, с. 219-228

зауважити, що висвітлення радянського періоду є вкрай поверхневим та таким, що перебуває поза дослідницьким фокусом.

Останньою четвертою частиною використаної у дослідженні історіографії є праці у сфері пам'яткоохоронної діяльності, де найбільш принагідним був доробок В. Бадяка²⁰, роботи якого поки є найповнішими розвідками у цьому питанні.

Попри наявні дослідження, місце сакральної спадщини в релігійно-ідеологічній політиці радянської влади, еволюція її образу та значення в символічному просторі радянського Львова залишаються мало дослідженими.

Джерела. Джерельна база представлена, у першу чергу, чотирнадцятьма путівниками, які охоплюють часові межі від 1961 до 1989 рр²¹. До розгляду обрані видання, у яких найповніше представлена тематика дослідження. Також використано усноісторичні інтерв'ю²² із Архіву Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету²³, які необхідні для ілюстрування окремих приватних випадків у контексті релігійної політики в УРСР.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків і додатків. Перший розділ стосується релігійної політики та пам'яткоохоронної діяльності у Львові впродовж чотирьох радянських періодів – сталінської,

---

²⁰ Бадяк В. П. *Культурна спадщина поляків у Львові в пам'яткоохоронній діяльності радянських органів влади повосенних років*. Праці Центру пам'яткознавства. 2011, Вип. 19. с. 40-56; також див: Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова*. Львів : ЛНАМ, 2014. 160 с.

²¹ Перелік використаних путівників: Alexeyeva L., Ostrovsky G. *Lvov: A Guide*. Moscow: Raduga Publishers, 1987. 191 p.; Semyonov G. *Lvov: Tourist Guide*. Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1970. 141 p.; Вуйцик В., Липка Р. *Зустріч зі Львовом: путівник*. Львів: Каменяр, 1987. 175 с.; Деркач І. *Львів: туристично-краєзнавчий нарис*. Львів: Каменяр, 1968. 80 с.; Зорько В. *Львов: очерк-путеводитель*. Київ: Мистецтво, 1968. [Ненум. пагінація]; Крепкий М. *Львів: Архітектура. Пам'ятники. Фотоальбом*. Київ: Мистецтво, 1985. [Ненум. пагінація]; Лубківський Р. *Львів: місто очима письменника*. Львів: Каменяр, 1985. 86 с.; Онуфрив Р., Чупрій В. *Гостинно просимо до Львова: путівник*. Львів: Каменяр, 1964. 149 с.; Островський Г. *Львов*, вид. 2-е, перероблене та доповнене. Ленінград: Искусство, 1975.; Пашук А., Деркач І. *Львів: короткий ілюстрований путівник*. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1962. 174 с.; Сапіга В. *Львів. Туристський інформатор*. Львів: Каменяр, 1979. 115 с.; Стефанишин Р. *Львов: три дня знакомства с городом: путеводитель*. Львов: Каменяр, 1984. 175 с.; Трегубова Т., Мих Р. *Львів: архітектурно-історичний нарис*. Київ: Будівельник, 1989. 270 с.; Швед М. *Львів · Львов · Lwów · Lviv : короткий путівник-довідник*. Львів: Каменяр, 1978. 127 с.

²² Перелік використаних інтерв'ю: Бендик Г. *Інтерв'ю з о. Тарасом Дмитришином*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-1008, 1999. 23 с.; Купчик Л. *Інтерв'ю з Катериною Особою*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-636.2, 1995. 32 с.; Купчик Л. *Інтерв'ю з Романією Рибачук*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-602.1995. 23 с.

²³ Архів Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ichistory.org.ua/proekty/katalogy-arhivu-iits/>.

хрущовської, брежнєвської та гorbачовської – тож поділений на чотири підрозділи відповідно. Другий розділ присвячений розгляду сакральних споруд Львова у путівниках, та складається із трьох підрозділів, у яких аналізуються путівники 1960-х, 1970-х та 1980-х років відповідно.

Що стосується додатків, то у них подано таблицю із переліком згаданих храмів у кожному із проаналізованих путівників.

РОЗДІЛ І

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В УРСР ВПРОДОВЖ 1939-1989 РР.

Аналізуючи образ сакральних споруд Львова у радянських путівниках, неможливо не звернути увагу на інші аспекти – політику щодо релігії та пам'яткоохоронної діяльності. Храми Львова є відбитком історії різноконфесійних культур: православ'я, греко-католицизму, католицизму, протестантизму та юдаїзму.

Йосип Сталін, Микита Хрущов, Леонід Брежнєв, Михайло Горбачов – кожен з генеральних секретарів мав свій погляд на роль релігії у суспільстві та відповідно до цього вибудовував політику, прояви якої виявились і в путівниках.

У своєму дослідженні маю на меті зосередитись на глобально чотирьох часових відрізках і політиці у цей час: сталінська (1939-1953), хрущовська (1958-1964), брежнєвська (1964-1985) та горбачовська (1985-1989) доби. Водночас кожен з підрозділів поєднаю з тенденціями пам'яткоохоронної діяльності у цей період, для хронологічного розгляду у ширшому контексті.

У розділі не маю на меті продемонструвати усі рішення та заходи, здійснені радянською владою стосовно релігії, а виокремити загальні наративи, які формували релігійну політику та, відповідно, ставали основою для висвітлення сакральних споруд Львова у путівниках.

1.1. Сталінська доба

Розглядаючи політику Сталіна стосовно релігії, варто розділяти її на два етапи:

1. 1939 – 1941 рр. – перший прихід радянської влади на західноукраїнські землі, внаслідок розмежування сфер інтересів Німеччини та Радянського Союзу пактом Молотова-Ріббентропа;
2. 1944 – 1953 рр. – з моменту звільнення західноукраїнських земель Червоною армією до смерті Сталіна.

Перший прихід радянської влади на західноукраїнські землі у 1939 році увінчався форсованим закриттям українських організацій та наступом на Греко-Католицьку Церкву: було конфісковано будівлі Львівської Богословської Академії, сиротинці, гуртожитки для семінаристів, школи тощо. Богдан Боцюрків зауважує, що у цей період ГКЦ стала повністю залежною від пожертв парафіян²⁴. Однак невдачі Червоної армії на фронті на початку Другої світової війни дещо відтягли процес повного знищення так званих «релігійних культів».

Віктор Баран та Василь Токарський зауважують²⁵, що станом на 1939-1941 рр. з'являлись окремі публікації (як от стаття Ф. Ястребова у газеті «Комуніст») з метою дискредитувати Греко-Католицьку Церкву як інституцію, на що митрополит Андрей Шептицький наполегливо радив парафіянам не звертати увагу та «повинуватись владі, слухати законів...»²⁶.

У цілому діяльність НКВС стосовно ГКЦ у часі першої окупації була спрямована на підрив репутації Церкви з метою послабити її вплив серед населення. Статистичні дані, зокрема переписи населення²⁷, демонструють, що перед Другою світовою війною, переважна більшість населення Галичини була греко-католиками, а отже, одна лише заборона діяльності Церкви могла призвести до спротиву. Тому подібну роботу треба було проводити системно, втираючись у довіру населенню, для чого і обраний повільний шлях дискредитації Церкви.

Віктор Баран та Василь Токарський зауважують, що у 1939-1941 рр. політика радянської влади щодо релігії була більш стриманою аніж під час повторної окупації. Натомість Богдан Боцюрків висловлює іншу точку зору, яка полягає у тому, що діалог між совітами та духовенством ще за Шептицького був

---

²⁴ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Вид-во Укр. Католического університету, 2007, с. 31

²⁵ Баран В., Токарський В. *Наступ влади на релігію та церкву // «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ, 2014. С. 230

²⁶ Митрополит Андрей Шептицький. *Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899-1944.* Кн. 1: Церква і суспільне питання. Львів: Місіонер, 1998, с. 356

²⁷ *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Województwo Lwowskie.* – Warszawa: Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. s.32

можливим, оскільки йшлося про взаємні поступки. Львівська духовна академія, монастирі та семінарії безперешкодно продовжували свою діяльність. Хрущова, як секретаря ЦК КП(б)У, регулярно інформували про ситуацію в регіоні, зокрема про діяльність «релігійних культів», які мають широко розвинену мережу соціальних зв'язків і налагоджену роботу. Тому радянська влада бажала максимальної лояльності та підтримки у своїх діях від тодішнього митрополита Андрея Шептицького. Дослідник наводить ще один доволі переконливий аргумент на користь того, що добрі зв'язки з ГКЦ були необхідними: західні країни не поспішали визнавати факт переходу заходу українських земель до Радянського Союзу.

Зрештою, за Боцюрківим, Шептицький не був проти встановлення такого контакту: у своїх зверненнях він закликав парафії жертвувати кошти на лікування червоноармійців, а до Москви відправлялись делегації греко-католицького духовенства²⁸.

1 листопада 1944 року митрополит Андрей Шептицький помер, а посаду його зайняв Йосип Сліпий, стосунки якого з радянською владою були неоднозначними. Іван Патер у своєму розділі «Греко-католицька церква: роки випробувань» з третього тому «Історії Львова» зауважує, що Сліпий спершу робив дії, аналогічні до свого попередника, однак радянська влада зрештою зажадала від митрополита засудження дій Української повстанської армії, що призвело до остаточних розбіжностей²⁹. Фактично цей фактор став ключовим для усвідомлення радянською владою, що перетворити Греко-Католицьку Церкву на інструмент свого впливу не вдасться, а отже сенсу домовлятися більше немає.

Так, у ніч з 11 на 12 квітня 1945 р., митрополита Йосипа Сліпого та низку єпископів заарештували, а проти ГКЦ розпочалися масштабні репресивні дії (арешти, заслання тощо), що вилились у проведення Львівського псевдособору 1946 р, внаслідок якого Греко-Католицьку Церкву було ліквідовано та

---

²⁸ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква...с.70

²⁹ Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. та ін. Історія Львова у трьох томах. Т. 3. Львів: Центр Європи, 2007, с.271

«воз'єднано» з Російською православною церквою. Однак проєкт «Жива історія» Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету засвідчує, що попри офіційну заборону, значна кількість греко-католицьких парафій зберігала свою ідентичність у катакомбних умовах. Не зосереджуватимусь на підпільних формах діяльності ГКЦ, оскільки у розділі маю на меті виокремити загальні кон'юктурні тенденції.

Що стосується римо-католиків, то їхню діяльність не було офіційно заборонено, однак політика щодо них була не менш суворою. Слід зазначити, що саме полякам, станом на 1939 рік, належала більшість храмів у Львові. За Катериною Будз³⁰, простежується динаміка зменшення кількості костелів впродовж усього періоду радянського панування у Львові (з 32 до початку Другої світової до 2 станом на 1989 р.), що пов'язано зокрема з повоєнним виселенням поляків до Польської Республіки. Також було припинено благодійну діяльність РКЦ через межу шпиталів, сиротинців та притулків для літніх людей.

Кс. Павло Хом'як стверджує, що Латинський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці був одним із двох костелів Львова, які після 1945 р. залишались римо-католицькими³¹. Натомість у третьому томі «Історії Львова» Вікторія Любащенко зазначає, що продовжували функціонувати три храми: Кафедральний собор, костели св. Антонія та св. Магдалини, останній з яких діяв до 1962 року³².

Вірменсько-католицька Церква з 1944 року теж переживала хвилю утисків. У 1945 року низку вірменських священників заарештували нібито за співпрацю з німцями, а радянська влада вимагала підписання акт розриву з Ватиканом. Адміністратор Львівської архієпархії отець Діонісій Кастанович відмовився підписувати цей документ, за що був відісланий до концтабору³³.

---

³⁰ Будз К. *Взаємини підпільних українських греко-католиків та польських римо-католиків у радянській Галичині (1946–1989 рр.)*. Intermarum: історія, політика, культура, 2014, № 1, с.273

³¹ Khomiak P. *Kult Rzymskokatolicki we Lwowie w latach 1945-1991*. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 116, 2021, s. 151

³² Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. та ін. *Історія Львова у трьох томах*. Т. 3. Львів: Центр Європи, 2007, с.350

³³ Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. та ін. *Історія Львова у трьох томах...*с.351

Перший прихід совітів у 1939 р. та другий у 1944 р. увінчались ще й спробами «стерти» слід поляків в історії міста. Це стосувалось пам'ятників, меморіальних комплексів, меморіальних дошок тощо. Однак з релігійними спорудами ситуація була не такою однозначною.

Володимир Бадяк згадує про створення Львівським обкомом КП(б)У комісії, яка мала визначити архітектурне значення тої чи іншої пам'ятки римо-католиків. У результаті споруди було поділено на три типи: високої цінності (Катедральний собор, Вірменський, Бернардинський, Бенедиктинок, Домініканський, Мартина, Єзуїтів, Магдалини та Миколая); для використання на різні, зокрема господарські, потреби (9 об'єктів); третя група – споруди, які не становлять цінності³⁴. У цей час, за результатами постанов комісії, з'явилися також і перші ідеї щодо формування заповідника, який включатиме власне виключно цінні, на погляд влади, пам'ятки. У 1948 році постановою «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури», подібної класифікації зазнають і всі інші споруди.

Якщо пам'ятники визначним особам в історії Польщі чи меморіальні комплекси можна було зруйнувати та прибрати, то із сакральними спорудами повелись геть інакше: попри офіційні поділи на важливі й не дуже, усі вони постраждали від крадіжок або ж їхнє майно роздавали. Так, наприклад, Львівський облвиконком розпорядився передати органи з Вірменського собору і Єзуїтського костелу Ташкентській консерваторії та Московському театру драми відповідно; певні елементи церковного реманенту були передані студії «Мосфільм» для зйомок кіно³⁵.

Що стосується сакральних споруд загалом, то існував також поділ на пам'ятки загальносоюзного, республіканського і місцевого значення. Приналежність до тої чи іншої категорії визначала, зокрема, фінансування, яке нададуть на, наприклад, повоєнну реставрацію споруди. Василь Бадяк зауважує,

---

³⁴ Бадяк В. П. *Культурна спадщина поляків у Львові в пам'яткоохоронній діяльності радянських органів влади повоєнних років*. Праці Центру пам'яткознавства. 2011. Вип. 19. С. 49

³⁵ Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова*. Львів : ЛНАМ, 2014. С. 54

що у 1944 р. Комітет у справах архітектури при РНК СРСР розпорядився виділити кошти на ремонт та відбудову давніх і важливих, з точки зору архітектурної спадщини, пам'яток. У 1945 р. з'явився список об'єктів, які підлягають масштабному оновленню та мають всесоюзну цінність, це: Святоюрський собор, Кривчицька та Успенська Церкви, каплиця Боїмів та костел Бернардинів³⁶.

У 1946 р. було утворено трест «Будмонумент», який мав відповідати за реставрацію пам'яток культури, однак подібні ремонтні роботи частіше всього проводили орендарі, бо, вочевидь, були зацікавлені у довгій експлуатації приміщення, яке перебувало у дещо аварійному стані.

Кардинально протилежною була ситуація в інших союзних містах, наприклад у Новгороді чи Пскові. Після закінчення німецько-радянської війни, партійні чиновники із згаданих міст звертались до Ленінградського обкому, із повідомленням про значні пошкодження, завдані німецькими окупантами, які стосувались зокрема і сакральних споруд. На відновлення храмових споруд було виділено кошти та встановлено «державну охорону», а загалом новгородський проєкт відновлення став ключовим для епохи відбудови³⁷.

Така відмінність випадків зумовлена кількома факторами. У першу чергу, відбудова храмів на території Росії мала геть інше значення, оскільки Радянський Союз плекав наратив про державну спадкоємність з часів Російської імперії, відповідно сакральні споруди були частиною символічного простору.

По-друге, ставлення до православної церкви у перші повоєнні роки було набагато більш терпимим, ніж до католицької, оскільки, як вже було згадано, радянська влада розглядала її як інституцію, яка може стати корисним інструментом для вирішення питань з іншими релігійними об'єднаннями.

---

³⁶ Бадяк В. П. *Культурна спадщина поляків...* с. 45

³⁷ Kelly C. *Socialist Churches: Radical Secularization and the Preservation of the Past in Petrograd and Leningrad, 1918–1988*. Cornell University Press, 2016, p.156

Що стосується безпосередньо випадку Львова, байдуже ставлення вже на початку 1950-х вилізло радянській владі боком: приміщення та прилеглі території кількох сакральних споруд (як от Домініканський собор, Бернардинський костел та ін.) виглядали не надто презентабельно, оскільки використовувались як склади фабрик чи їдалень³⁸. Тому облвідділ у справах архітектури висував ультимативні вимоги, аби орендарі залишили приміщення. Ультиматуми у більшості випадків не спрацьовували і, припускаю, зокрема тому, що безпосередньо орендарі вкладали кошти у ремонт будівель.

1.2. Доба «відлиги»

Прихід Микити Хрущова до влади ознаменував початок десталінізації або ж «відлиги». Відповідно, були очікування, що політика стосовно релігії теж стане менш суворою. Однак окремі дослідники, зокрема релігієзнавець Віктор Єленський, називають цей період «суворою відлигою»³⁹ через зворотнє посилення утисків релігійних течій.

Історикиня Наталія Шліхта звертає на увагу на важливість особистісного фактору у проведенні антирелігійної політики⁴⁰. З одного боку, Хрущов майже не заявляв відкрито про свої погляди стосовно Церкви, однак дослідники схильні вважати, що саме він виявляв ініціативу у реалізації репресивних заходів. Цікавим також є той факт, що у інтерв'ю перший секретар нерідко заявляв про свободу будь-якого вибору для людини з метою підтримання образу вільної свободи совісті в СРСР.

Наталія Шліхта також зауважує на необхідність виокремлення різних періодів в антирелігійній політиці Хрущова: перший період до 1958 року – продовження сталінської політики; другий – після 1958 р. – жорсткіший та суворіший⁴¹.

---

³⁸ Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова...* С.60

³⁹ Єленський В. *Суво́ра „відлига”*. Людина і світ. 1990. № 6. С. 20-26; № 7. С. 24-29.

⁴⁰ Шліхта Н. *Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: Ситуація в Україні та її польська паралель // Україна модерна*, ч. 4-5. Львів 2000, с. 249

⁴¹ Шліхта Н. *Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії...* с. 250

Перший період був результатом не одноосібної політики Хрущова, оскільки він повноцінно приходить до влади лише у 1958 році, а колегіального правління. Зокрема дослідники зазначають, що чільне місце у кампанії з 1953 по приблизно 1955 рік займав Георгій Маленков, який власне і продовжував політику Йосипа Сталіна.

Перехід до масової антирелігійної кампанії у 1958 році був зумовлений кількома факторами. По-перше, значна частина греко-католицького духовенства у 1953 р. повернулась із заслання у свої домівки, де, природно, продовжувала діяльність у підпіллі, що владу зовсім не влаштовувало і потребувало вирішення.

Друга причина взаємопов'язана з першою. Річ у тім, що пожвавлення серед греко-католиків зумовило зміну ставлення Хрущова до Російської православної церкви, яка мала бути інструментом у руках радянської влади, однак не надто виконувала поставлені перед собою завдання, зокрема перехід греко-католицьких священників до «лона православної церкви», який відбувався частіше всього лише формально. Влада потребувала переходу не лише на папері, а прагнула контролювати свідомість, для чого РПЦ і була потрібною. Тому, ліквідувавши ще у 1946 р. ГКЦ, радянська влада бере курс на знищення і структур РПЦ, як пережитків минулого. До того ж, офіційно йшлося не про ліквідацію релігійних структур, а викорінення у них проявів будь-яких порушень.

Водночас державна антирелігійна політика продовжувалась і мала на меті не допустити поступок для діяльності ГКЦ, навпаки ж – завершити почате до кінця. За О. Бажаном, заходи з «ліквідації залишків уніатства» передбачали різноманітні дії: позбавлення колишніх священників ГКЦ пенсійного забезпечення, виселення з місця поточного проживання або ж і судове переслідування⁴².

---

⁴² Бажан О. *Рецидиви терору в хрущовську "відлигу"*. Наукові записки НаУКМА. Том 20: Історичні науки. 2002. с. 28-35.

Що стосується римо-католицьких громад, то В. Бондарчук зауважує⁴³, що у час хрущовської антирелігійної кампанії вони дещо відходили від канонів: скорочувався час літургії, процес обрядів посвячення, а парафіяни, за відсутності священника, певні обряди могли виконувати самостійно. Фактично на офіційному рівні діяльність римо-католиків не була забороненою. Припускаю, це пов'язано зокрема з намаганням Хрущова налагодити зв'язки із Ватиканом, для ще більшої демонстрації образу вільного Радянського Союзу на зовнішню аудиторію.

Матеріали інтерв'ю Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету засвідчують таку ж тенденцію і в обрядовості греко-католиків⁴⁴. Оскільки церкви були передані у державне користування, люди облаштовували домашні каплиці, у своїх домівках, забезпечували священників усім необхідним реманентом за свій кошт. Парафіяльні громади відзначались неабияким рівнем соціальної мобілізації, що і допомагало їм продовжувати діяльність у підпіллі.

Радянська влада у період Хрущова, зважаючи на високий рівень релігійності суспільства, намагалась поруч з ліквідацією звичних норм, ввести нові, як от наприклад безрелігійні свята та обряди. Про це почало йтись у 1961 році. За ініціативою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР було проведено Першу загальнореспубліканську конференцію з питань нової радянської святковості та обрядовості, яка визначила подальший вектор розвитку у напрацюванні нового календаря свят для радянської людини⁴⁵. Однак за часів Хрущова значних зрушень у цьому напрямку не відбулось, оскільки вже через три роки він залишив посаду першого секретаря.

---

⁴³ Бондарчук П., Даниленко В. *Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х - перша половина 1960-х років)*. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 161

⁴⁴ Купчик Л. *Інтерв'ю з Катериною Особою*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-636.2, 1995. с.11; Бендик Г. *Інтерв'ю з о. Тарасом Дмитришином*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-1008, 1999. 23 с.

⁴⁵ Котлярова Л. *Діяльність радянської влади по знищенню традиційної обрядовості на Переяславщині у другій половині ХХ століття*. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 19. Тернопіль, 2007. С. 104

З настанням десталінізації з 1953 року, місцеві органи влади із відбудови переключаються на формування певного «пантеону» культурної спадщини. У 1957 році Держбуд подає до Президії Верховної Ради УРСР на затвердження список пам'яток для проведення екскурсій туристам. У цей список увійшло 11 об'єктів, 9 з яких сакральні: Бернардинський, Кафедральний, Вірменський і Домініканський костели, Успенська, Миколаївська і Кривчицька церкви, собор св. Юра⁴⁶.

Пам'яткоохоронна діяльність у цей час не зазнавала продуктивного розвитку. Сергій Мочкін зауважує, що група працівників Ради міністрів УРСР у 1962 р. доповіла В. Щербицькому, що по усій республіці знято з реєстрації та/або закрито більше 3.5 тисяч сакральних споруд, більшість з яких було переобладнано і передано у користування як кінотеатри, бібліотеки, музеї тощо⁴⁷. Власне передання майна у користування культурно-освітнім установам і було пов'язане зокрема з негативним досвідом здачі майна в оренду під господарські потреби.

У 1954 році ЮНЕСКО на Гаазькій конференції, за участі 56 держав (включно з УРСР) прийняла Конвенцію про захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту. СРСР затверджує цю Конвенцію вже у 1956 році. Володимир Бадяк пов'язує це зокрема з внутрішньопартійною боротьбою за владу, у ході якої було не до ратифікації міжнародних угод⁴⁸. Однак, припускаю, це було пов'язано також із декларативністю положень Конвенції, яка виступала за повне збереження автентичного вигляду та поваги до пам'яток, запобіганню обкрадання спадщини та використання її в господарських цілях, чим Радянський Союз по відношенню до української спадщини похизуватись не міг.

По факту, СРСР ще кілька років уникав виконання вимог Конвенції, зокрема тому, що кошти на реставрацію пам'яток використовувались не за призначенням,

---

⁴⁶ Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова...* С.73

⁴⁷ Мочкін С. *Сакральні пам'ятки західних областей УРСР в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років*. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2015. № 5. С. 138

⁴⁸ Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова...* С.75

а інспекція з охорони і реставрації архітектурної спадщини припинила своє існування. Зрештою, усе це призвело до зростання публічного невдоволення і початок розмов про необхідність створення органу, який би координував усі питання, які стосуються охорони пам'яток.

Однак більш конкретні кроки стосовно цього питання будуть зроблені вже в часі «застою». Компарти́йний апарат часів Хрущова ігнорував проблеми, які стосувались дорадянської історії Львова, спрямовував фінансування на створення нового радянського символічного простору, займався відвертою пропагандою пам'яток культури СРСР, під виглядом виконання Конвенції ЮНЕСКО⁴⁹.

1.3. Доба «застою»

У роки «застою», з 1964 по 1985 р., загальні антирелігійні тенденції зберігались, однак у м'якшій формі, що призводило до цілком логічного намагання парафіяльних громад клопотати про дозвіл на відновлення діяльності. На такі поступки Брежнев не планував іти, тож тепер йшлося про те, аби знайти виправдання релігійним утискам і перевести питання у правову площину. Так, у серпні 1965 року Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих», що, за В. Бондарчуком, було намаганням «кожну дію проти Церкви та релігії прикрити законом»⁵⁰.

З 1968 року обов'язковою стала реєстрація релігійних спільнот, це було кроком до більшого контролю над діяльністю парафій. Припускаю, що таке рішення мало на меті розпочати вести облік духовенства та парафіян, які наприклад відвідують служби, тобто посилити репресії. Однак представники релігійних громад не брали до уваги факт ймовірного посиленого контролю і претендували на реєстрацію своєї спільноти, з чого владі швидко стало

---

⁴⁹ Там само...С.85

⁵⁰Бондарчук П. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 39

зрозуміло, що обраний напрямок політики веде геть не у той бік. Тому паралельно Брежнєв розгортає масову атеїстичну кампанію.

Зокрема у 1971 році було видано Постанову ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області», внаслідок якої у Домініканському соборі було відкрито Музей релігії і наукового атеїзму, кафедру наукового атеїзму при Львівському університеті і Координаційну раду з атеїстичної роботи при обласному комітеті Компартії України⁵¹. Що стосується зокрема укладання шлюбів, то тепер це мало відбуватись тепер у «Палаці культури» або «Палаці щастя» - це нововведення мало на меті відвернути населення від вінчань у церкві⁵².

Однак Надія Кіндрачук, спираючись на архівні матеріали, подає інформацію, що на Львівщині станом на 1968 р. було 23 378 хрещень, 577 вінчань і 12 774 церковних поховань, що свідчить про збереження високого рівня релігійності серед населення⁵³. Тому радянська влада стала визнавати прогалини у проведенні атеїстичної кампанії, яка перебуває у доволі занедбаному стані.

Ще однієї складовою провалу атеїстичної кампанії є той факт, що подекуди і члени компартії звертались до священника із питаннями, пов'язаними з проведенням обрядів. Романія Рибачук у своєму інтерв'ю для Інституту Історії Церкви згадувала, що до її дядька священника звертались секретарі райкому, бо хотіли взяти церковний шлюб⁵⁴. Такі згадки в матеріалах ІІЦ не є поодинокими, бо зрештою, не всі члени компартії вирізнялись ідеологічною відданістю своїй діяльності. Радянська влада такі прояви непокори намагалась викорінювати та не допускати.

---

⁵¹ Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. та ін. Історія Львова у трьох томах. Т. 3. Львів: Центр Європи, 2007, с.353

⁵² Kindrachuk N. *Religious Activity and Religious Outlook of Ukrainians in the Conditions of the Introduction of the new Soviet Ritual: the in Years of Khrushchev Khrushchev's «Thaw» and the Deployment of Brezhnev Brezhnev's «Stagnation»*. Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Series History, 44,2023, p. 79

⁵³ Kindrachuk N. *Religious Activity...p.81*

⁵⁴ Купчик Л. *Інтерв'ю з Романією Рибачук*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-602.1995. с. 12

Про один із таких заходів покарання згадується у збірці «Підпільна церква в умовах тоталітарної держави». Надія Кузицька, секретар комсомолу на дільниці заводу телеграфної апаратури, зі Львова у 1971 році в часі відпустки у будній день взяла шлюб зі своїм чоловіком у соборі Святого Юра. Після закінчення відпустки жінку спершу викликали на розмову з секретарем комсомольської організації цеху, а згодом колективно засудили на комсомольських зборах і перевели на роботу до іншої дільниці⁵⁵.

Обговорення релігійної поведінки працівників на профспілкових зборах, засіданнях трудових комітетів тощо, привселюдний осуд та присоромлення були важливими складовими у реалізації атеїстичної кампанії, оскільки для радянської влади була недопустимою наявність «ідеологічних шкідників» у колі своїх, це інструмент масового впливу на свідомість людини.

Володимир Єленський зазначає, що доба «застою» стала «періодом орієнтаційної кризи у радянській релігійній політиці», оскільки для державного апарату було чітко зрозуміло, що придушувати релігійну активність не вдається, а проведена політика бажаного результату не дає⁵⁶.

Слід також згадати і про постаті Юрія Андропова та Костянтина Черненка. О. Швець зауважує, що попри коротку діяльність, Юрій Андропов (1982-1984) та Костянтин Черненко (1984 – березень 1985) внесли свою лепту у антирелігійну кампанію. Що стосується Андропова, то його утиски були направлені на представників усіх релігійних течій, окрім православних. Саме він повернув у користування РПЦ Свято-Данилівський монастир. Натомість Черненко наголошував на необхідності домінування марксистсько-ленінського світогляду, поза якими не може бути насаджування жодного іншого переконання, тобто його

---

⁵⁵ Підпільна церква в умовах тоталітарної держави. Ін-т історії Церкви УКУ. Л.: Галицька видавнича спілка, 2012, с. 40

⁵⁶ Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI ст. Л., 2013, с. 346.

політика стосовно релігії була жорсткішою, аніж у Андропова та безкомпромісною⁵⁷.

Розпочаті за часів Микити Хрущова розмови про необхідність створення координуючого органу у справі архітектурної спадщини, продовжились у період головування Леоніда Брежнєва. Впродовж 1965-1967 років з'явилась низка постанов та зауваг стосовно стану пам'яток. Таку показову зацікавленість радянські органи влади виявляли, аби демонструвати виконання зобов'язань, які передбачала вже згадувана Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Мова не йде про необхідність отримання валідації серед міжнародної спільноти, а, радше, про те, аби не давати приводу для розвитку руху небайдужих краєзнавців.

Кроки радянської влади у часі «застою» також дещо перегукуються із «відлигою». Йдеться про культивування символічного простору для радянської людини, зміщення акцентів на радянську історію міста, створення нових пам'ятників визначним діячам, які внесли свою лепту у побудову комуністичного суспільства; також створення меморіального комплексу для вшанування героїв німецько-радянської війни.

Що ж стосувалось дорадянських пам'яток, то до середини 1970-х мова йшла лише про те, що абстрактне «щось» необхідно змінювати. Ось наприклад у 1967 році до Ради Міністрів УРСР дійшла Доповідна записка про те, що на Львівщині існує значна кількість споруд культурної спадщини, однак нема установи, яка би, скажімо так, архітектурною спадщиною опікувалась. Лише через вісім років, у 1975 році, Радою Міністрів УРСР було ухвалено постанову «Про створення державного історико-архітектурного заповідника у м. Львові», який охоплював 120 гектарів території середньовічного та давньоруського міста.

---

⁵⁷ Швець О. *Релігійне життя в УРСР напередодні перебудови*. Гуржіївські історичні читання. Вип. 10, 2015, с. 117.

Володимир Бадяк припускає⁵⁸, що це можна вважати «подарунком» Володимира Щербицького, котрий у тому ж році приїхав на обласну партконференцію, де звернув увагу на необхідність захисту львівських пам'яток. Мовляв з боку першого секретаря ЦК КПУ це було намаганням отримати симпатію від львів'ян.

Припускаємо, що таке рішення зумовлене найперше довгим зволіканням із наведенням ладу з дорадянською спадщиною міста серед місцевого партійного апарату, яке було пов'язане із спрямуванням усіх ресурсів на формування образу зовсім іншого Львова, не пов'язаного, у першу чергу, з Польщею. Відповідно прискорити процес могла лише ще одна директивна вказівка, на цей раз спрямована вже на пам'ятки польсько-австрійського періоду.

Ще одним важливим аспектом є відхід від ідеї побудови соціалістичного міста, до якого радянська влада довгий час йшла, якраз для того, аби за рахунок перебудови міста нівелювати впливи польської та австрійської культур.

Софія Дяк згадує, що радянська забудова Львова була дещо хаотичною та фактично не охоплювала історичний центр, оскільки у першу чергу мова йшла про зведення нових підприємств та забезпечення житла для робітників. Як наслідок, «характерні радянські передмістя не змогли опанувати образ міста та його ідентичність, яка тісно прив'язана до міського центру»⁵⁹.

Слід згадати також про заснування у 1966 році Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), куди входили такі вчені та митці як Я. Ісаєвич, В. Вуйцик, О. Мацюк та ін, які активно лобіювали ідею створення історико-архітектурного комплексу.

Також важливим аспектом є поживлення міжнародного інтересу до спадщини. У 1972 році ЮНЕСКО ухвалює Конвенцію про захист культурної та природної спадщини, у якій чітко наведено перелік типів і пам'яток, які

---

⁵⁸ Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова...* С. 107-108

⁵⁹ Дяк С. *Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення.* // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник, 2008, с. 81

підлягають міжнародній охороні⁶⁰. У 1976 році створили Комітет міжнародної (світової) спадщини, а ще через два роки – список спадщини ЮНЕСКО. Країни-учасниці Комітету мають право вирішувати, які пам'ятки необхідно включити чи виключити зі списку, пропонують заходи з покращення пам'яткоохоронної діяльності та слідкують за дотриманням окремими країнами міжнародних вимог⁶¹.

Тож, підсумовуючи, причини та передумови створення Львівського історико-архітектурного заповідника є комплексними та взаємопов'язаними, і не стільки залежали від візиту Володимира Щербицького до Львова, скільки від перелічених обставин.

1.4. Доба «перебудови»

Раніше вже було згадано про невдачі концепції наукового атеїзму на заході УРСР ще на стадії початку роботи над секуляризацією суспільства. Тому варто також зазначити, що і в часі кінця застою науковий атеїзм не позначився на рівню релігійності людей. Однак, Володимир Єленський, спираючись на статистичний звіт Ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР, подає інформацію, що за увесь 1984 рік було здійснено близько 178 тисяч хрещень, зокрема і серед дорослого населення, а вже 1985 року надійшло звернень про реєстрацію релігійної громади приблизно з 73 населених пунктів лише від православних⁶². Однак, враховуючи, що такі показники фіксували органи влади, то вони цілком можуть бути заниженими, для того, аби применшити дійсність.

Михайло Горбачов, прийшовши до влади у 1985 році поступово розпочав реформи, спрямовані на лібералізацію та демократизацію, відповідно, це не оминуло й релігійну сферу. Релігієзнавець Олег Кисельов зазначає, що політика доби «перебудови» до певної міри трансформувала науковий атеїзм, тобто ще

---

⁶⁰ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради N 6673-XI (6673-11) від 04.10.88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

⁶¹ Пількевич В. *Культурні та природні пам'ятки України в списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*. Наукові праці. Випуск 159. Том 171, 2012. С. 122

⁶² Єленський В. *Релігія і перебудова*. Людина і світ. 2000. №11-12. — С. 11.

більше ослабила його позиції⁶³. Зростає публічне зацікавлення релігійними питаннями та все більше критикується атеїзм у цілому. Зрештою, одне із нововведень «перебудови» – гласність – передбачала, хоч і обмежену, однак свободу слова, якою можна було користуватись.

У 1987 році група греко-католицького духовенства оголосила про свій вихід з підпілля і закликала Папу Римського підтримати їх у такому прагненні та посприяти легалізації УГКЦ на території Української Радянської Соціалістичної Республіки. Для них основна проблема полягала у тому, що допідпільне покоління священників, які навчались у ще дозволених семінаріях, потрохи відходило у засвіти, а нова генерація нерідко навчалась у православних семінаріях або висвятилась після довгої самоосвіти, що призводило до втрати традиції. Окрім цього, відбувався також відтік парафіян у православні релігійні громади.

Релігійна ситуація починає зазнавати докорінних змін після того, як у 1988 році відбулось офіційне святкування 1000-ліття від запровадження християнства в Русі, що можна розцінювати як неабиякий поступ у питанні релігійної сфери.

З одного боку, це справді так, оскільки ще за Хрущова чи Брежнєва було складно уявити собі організацію такої події. Однак, вважаю, що відбулось це радше тому, що контроль над діяльністю релігійних громад здійснювати було вкрай важко, а отже залишалось або ігнорувати і закривати очі на те, що суспільне життя йде врозріз доктрині наукового атеїзму, або ж взяти ситуацію у свої руки і під правильним кутом подати відзначення 1000-ліття від запровадження християнства. Таким правильним акцентом стало продовження культивування міфу про історичну спільність українців та росіян.

Щирість цього святкування, звісно, поза обговоренням, оскільки подія мала супроводжуватись, великою кількістю антикатолицьких промов (очевидно, йшлося про негативний вплив католиків на релігійну культуру, провідну роль

---

⁶³ Кисельов О. *Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови*. Схід. 2017. № 4. С. 93

православ'я та існування власної традиції тощо) та підвищеним слідкуванням за недіючими церквами, аби у цей день у них не відбувались ніяких провокативних подій.

Горбачову було зрозуміло, що святкування викличе серед людей ажіотаж та підвищених інтерес, тому мова йшла про те, аби відзначення пройшло без непередбачуваних казусів та з урахуванням доктрини наукового атеїзму.

Офіційний повільний поступ намагалась прискорити громадськість. У 1988 році, у відповідь на притягнення 876 осіб до кримінальної відповідальності за порушення законодавства про культу, було здійснено близько 88 протестів, на які вийшло 254 тис. осіб. Органи МВС та КДБ з приборканням протестувальників давали собі раду не надто успішно. Зрештою, через зустріч Михайла Горбачова з Папою Іваном-Павлом II, та за значного сприяння національно-демократичного руху, у 1990-му році Греко-Католицькій Церкві вдається вийти з підпілля, як й іншим релігійним об'єднанням.

Зважаючи на ці обставини, Олег Кисельов вважає, що події другої половини 1980-х років можна вважати десекуляризацією⁶⁴, яку дослідник визначає як «відродження релігій, їхніх інфраструктур, символів, повернення релігійного до суспільного дискурсу»⁶⁵.

Поняття релігійного відродження чи то ренесансу в умовах політики перебудови нерідко зустрічається у працях дослідників⁶⁶, однак варто зауважити, що існує необхідність у тому, аби розрізнити відродження Церкви як інституції та відродження релігійного життя, оскільки, за наведеними вже раніше фактами, прояви останнього і не зникали.

Що стосується пам'яткоохоронної діяльності в часі перебудови, то після значного поступу зі створення заповідника ще у 1975 році в подальшому значних

---

⁶⁴ Кисельов О. *Трансформації...* с.94

⁶⁵ Кисельов О. *Що таке десекуляризація?*. Перші Танчерівські читання: "Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства". Міжнародна наукова конференція. К : Київський ун-т, 2015. С. 35

⁶⁶ Наприклад див.: Чура О. *Релігійний ренесанс у Львові наприкінці 80-х початку 90-х рр. XX ст. у реценції комуністичної влади міста*. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. Вип. 25. С. 175-177

змін не відбувалось. Василь Бадяк у своїй праці згадує лише про зведення ще десяти пам'ятників у Львові впродовж 1970-х-1980-х років⁶⁷ та проголошення Личаківського цвинтаря заповідником у 1991 році⁶⁸.

Зрештою, вже сам факт створення Львівського державного історико-архітектурного заповідника засвідчував певні зрушення у пам'яткоохоронній діяльності та задавав темпу для подальшої популяризації сакральної спадщини, щонайменше тої, яка перебувала на території заповідника. Радянській владі не вдалось докорінно перебудувати центр міста, до чого початково прагнули, а це означало, що дорадянські пам'ятки буде збережено та буде кому подбати про їх відновлення.

Створення заповідника свідчить також про провал антирелігійної кампанії на західноукраїнських землях. УТОПК заявляла про необхідність державної опіки над спадщиною. Як вже декілька разів ми бачили впродовж розділу, коли радянська влада не могла більше контролювати якийсь процес, вона його очолювала. Це стосується як рішення про створення заповідника у місті, так і про відзначення 1000-річчя від хрещення Русі.

Важливою складовою таких змін відносно спадщини є поява нових міжнародних документів, над розробкою яких активно працювало ЮНЕСКО. УРСР, як частина ООН, не могла ігнорувати ці конвенції та декларації, а отже мала імплементувати так чи інакше.

Антирелігійна кампанія та доктрина наукового атеїзму мали сформувати новий світогляд радянської людини, відучити від церковної обрядовості по типу хрестин, вінчань, поховальних панахид тощо. Однак вже перелічені мною обставини не сприяли цьому, бо концепт наукового атеїзму розроблявся майже паралельно із проєктом державного заповідника, на території якого були храми,

---

⁶⁷ Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова...* С. 104

⁶⁸ Там само, с. 118

що охоронялись державою. Відповідно, не дивно, що дослідники наводять цифри, які свідчать про провал антирелігійних заходів.

Враховуючи те, що низка дослідників подає дані, які свідчать про збереження проявів релігійності (на прикладі проведення хрещень, вінчань та поховальних панахид, як мінімум), то можемо стверджувати, що лібералізаційні процеси на початку 1990-х років спричинили відродження релігійних об'єднань як інституцій, а не релігійності як феномену.

Окрім релігійних утисків та курсу на ліквідацію церковних інституцій, відбувалась також трансформація символічного простору міста шляхом зміщення акцентів на більш та менш важливі для історії Львова пам'ятки, намагання «стерти» слід польських впливів та переформатувати свідомість мешканців міста.

РОЗДІЛ II

САКРАЛЬНІ СПОРУДИ У ПУТІВНИКАХ ЛЬВОВОМ

У цьому розділі маємо на меті означити місце сакральної спадщини в офіційному образі радянського Львова крізь призму радянських путівників. В умовах тоталітарної системи саме влада формує образ міста та контролює його репрезентацію у пресі, періодичних виданнях, туристичній літературі, зокрема у путівниках. Путівники – видання, орієнтовані у першу чергу для туристів. Вони існують для того, аби допомогти прибульцю зорієнтуватись у невідомій досі місцевості та за короткий час показати найцікавіше, що поблизу є. Відповідно, їхнє наповнення формується за принципом підбору найважливішої спадщини з історичної, культурної, архітектурної тощо перспективи. Нас цікавить трансформація висвітлення сакральних споруд у путівниках як прояв трансформації офіційного образу Львова.

Вважаю за необхідне означити, що матиму на увазі під терміном «путівник» у своїй роботі. Послугуватимусь визначенням Маріанни Мовної, згідно з яким, путівник – коротке довідковим видання кишенькового формату, з ілюстраціями або без них, але з обов'язковим географічним та історичним описом, відомостями про його найвідоміші архітектурні пам'ятки, історичні місця, відомі персоналії, назви вулиць і площ, шляхи сполучення, з картами, схемами та орієнтаційними планами⁶⁹.

Загально окреслюючи зміст видань туристичного спрямування, їх можна поділити на дві групи за обсягом:

- Путівники, тематично розділені на кілька секцій або декілька екскурсійних днів, із детальним оглядом вибраних пам'яток;

---

⁶⁹ Мовна М. *Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): ретроспективний огляд*. Сучасні проблеми діяльності бібліотек в умовах інформаційного суспільства: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 10- 11 верес. 2015 р. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 161

- Буклети – скорочена форма путівника, з відносно поверхневим описом «головних» місць міста (як от проспект Леніна, театр опери та балету, Пагорб Слави тощо).

Відповідно до призначення, у виданнях по-різному розставлені акценти. Якщо у путівниках йдеться як про індустріальний розвиток Львова, так і про культуру, освіту, відпочинкову інфраструктуру, то у буклетах, як правило, якоюсь із складових нехтують (частіше всього культурою в контексті історичного минулого міста – укладачі подають знімки, однак майже завжди без опису).

Серед видань сталінської доби відомо про існування здебільшого путівників-довідників, про що зокрема пише і Маріанна Мовна:

«У перші десятиліття радянського режиму (1944 – початок 1960-х рр.) з'явилися путівники переважно довідникового типу. Згадану тенденцію зумовив ідеологічний пресинг держави, який унеможлилював оприлюднення об'єктивної історичної істини. Наочною ілюстрацією панування цієї тенденції є безликі стереотипні (здебільшого двомовні – українсько-російські та паралельні) видання – «Львів: (короткий довідник)» 1945, 1946, 1949, 1955 рр., «Львів: путівник» 1957, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963 рр., які за стилем подачі інформації практично дублювали телефонні довідники з рекламними оголошеннями львівських підприємств, подаючи невеликі історичні довідки й огляди визначних пам'яток міста, написані з «безкомпромісних класових» позицій»⁷⁰.

У своїй роботі я фокусуватимусь виключно на путівниках, оскільки тема дослідження охоплює безпосередньо культурний вимір туристичної візії радянської влади у Львові.

У цьому розділі аналізуватиму путівники, поділивши їх на три групи, за хронологією:

- 1) Путівники 1960-х років – Пашук (1962 р.), Деркач (1964 р.), Зорько (1968 р.), Дорошенко (1968 р.).
- 2) Путівники 1970-х років – Семьонов (1970 р.), Кучерявий (1972 р.), Швед (1977 р.), Сапіга (1979 р.).

---

⁷⁰ Мовна М. *Путівники Львовом...* с.164-165

- 3) Путівники 1980-х років – Стефанишин (1984 р.), Крепкий (1985 р.), Лубківський (1985 р.), Алексєва (1987 р.), Вуйчик (1987 р.), Трегубова (1989 р.).

Такий підхід маю на меті застосувати для того, аби шляхом порівняльного аналізу виокремити тенденції висвітлення релігійних споруд у конкретний радянський період, в залежності від офіційної політики.

2.1. Путівники 1960-х років

Як було згадано раніше, аналізовані матеріали охоплюють чотири путівники цього періоду.

Хронологічно першим путівником із вибірки є «Львів. Короткий ілюстрований путівник», опублікований у 1962 р. Андрієм Пашуком та Іваном Деркачем у «Книжково-журнальному видавництві» у Львові. Що стосується наповнення, то у цілому, це видання є спробою продемонструвати не лише історичне минуле міста та провести давніми вулицями, а й звернути увагу на здобутки соціалізму. Так, на 35-тій сторінці зображені новозбудовані будинки на вулиці Лінійній (сучасна вулиця Литвиненка) за планом семирічки у 1960 р., та у селищі Жовтневому (зараз – мікрорайон Левандівка). Також велика увага приділена роботі заводів (Завод збірного залізобетону, механізований склобетон, трикотажна фабрика тощо). Мені видається це спробою продемонструвати свою причетність до творення історії міста, наскільки інакше воно виглядало порівняно з польським чи австрійським періодом, тобто очевидно набагато сучасніше.

Що ж стосується безпосередньо храмових споруд у путівнику, то висвітлено 10 пам'яток: церква св. Миколая на сучасній вулиці Богдана Хмельницького, Успенська церква, собор св. Юра, Вірменський, Латинський та Домініканський собори, Бернардинський костел, Онуфріївську, П'ятницьку та Премудрості Божої церкви.

У цілому автори путівника більше фокусуються на зображенні стилістичних особливостей храмових споруд. У описах церкви св. Миколая та Домініканського собору вказується, що споруди реставрувались після Другої світової війни, тобто радянська влада дбає про збереження історичних пам'яток.

Певне ідеологічне забарвлення спостерігається у згадках про Успенську церкву, як осередок боротьби проти релігійного гніту з боку католиків. Також у путівнику помітна тенденція до міфологізації історії: при описі Латинського собору фігурує згадка про те, що храм збудований на місці старої православної Успенської церкви⁷¹.

Святоюрський собор виступає визначною пам'яткою різних періодів: часів Богдана Хмельницького, початку 1920-х та, зрештою, 1946 р. – рік проведення Львівського псевдособору. Автори акцентують увагу саме на тих історичних подіях, які мали антипольський характер або ж стосувались російських впливів: національно-визвольна війна Богдана Хмельницького як вияв непокори українського населення полякам-феодалам, 1920-ті як перші спроби встановлення радянської влади на українських землях та, зрештою, 1946 р. – встановлення своїх правил стосовно релігійної політики на Галичині. Частіше всього, у путівниках описують безпосередньо про становлення пам'ятки, рік та обставини зведення. Новий храм було збудовано у XVIII столітті, тобто після подій національно-визвольної війни, попри це, автори пов'язують храм із цією подією.

Отже, путівник «Львів. Короткий ілюстрований путівник» є намаганням чітко провести кордон між минулим та теперішнім міста, показати трансформацію Львова у післявоєнний час, розставити нові акценти у сприйнятті простору міста, зокрема і на прикладі храмів.

Наступна публікація – «Гостинно просимо до Львова» видана 1964 року видавництвом «Каменярь», під редакцією вже згадуваного Івана Деркача. Цей

---

⁷¹ Це твердження є дискусійним та потребує окремого дослідження.

путівник розділений на чотири, ретельно розплановані екскурсійні дні. Храмів споруди запропоновані до розгляду на четвертий, останній день. До цього туристи мали змогу ознайомитись з індустріальним Львовом, дізнатись про радянські нововведення у навчальних закладах та побачити модернізовані вулиці.

Що ж стосується власне храмів, то туристам пропонують відвідати 8 споруд: Успенський архітектурний ансамбль, Бернардинський костел, собори Святого Юра, Вірменський та Латинський, та церкви: Святого Миколая, Онуфріївська, Премудрості Божої. Фактично наповнення майже нічим не відрізняється від попереднього путівника.

Спершу автори подають описи сакральних споруд виключно з точки зору розвитку архітектурного мистецтва, от наприклад Онуфріївський монастир – пам'ятка ренесансу, на П'ятницькій церкві помітні елементи готики та пізнього ренесансу тощо. Успенській церкві натомість надають набагато більшого значення, оскільки з нею пов'язана діяльність Львівського Успенського братства, яке виступає уособленням боротьби проти католиків-пригнічувачів. Після її опису укладачі вказують, що «У Львові була сильна католицька реакція. Ненависна польська шляхта силою насаджувала свою римську віру. В 1583 р. спішно було закрито всі православні церкви. Спішно будувалися костьоли та монастирі спеціально для того, щоб надати місту католицько-польського характеру»⁷². У цій цитаті ми можемо бачити переконання про те, що слід поляків в історії Львова є, радше, штучним, ніби наявність великої кількості польських храмів станом на 1939 рік є не відображенням закономірностей минулого, а навмисним кроком. Творення образу радянського Львова базувалось на місії «визволення» міста, поверненні його українського характеру, за чим крилась радянська ідеологія.

Наступним, з перервою на розгляд будівель на площі Ринок, автори подають історію Латинської катедрі, знову ж з прив'язкою до православного

---

⁷² Деркач І. *Путівник. Гостинно просимо до Львова*. Львів: Каменяр, 1964, с. 120

контексту, мовляв Катедральний собор був збудований на місці православного храму. Опис Вірменського собору обмежився лише архітектурними особливостями. А от що стосується собору Святого Юра, то укладачі путівника подають його історію багаторівнено: згадується оборона Львова у XVII ст, коли на Юрській площі стояв козацький табір, у 1921 р. там же відбувся нелегально з'їзд Комуністичної партії Західної України, а за часів Другої світової війни собор був «осиним гніздом на західноукраїнських землях», де гуртувались українські націоналісти⁷³. Як і у попередньому путівнику, бачимо акцентуацію на конкретних подіях з історії храму, однак вже з дещо іншої перспективи. У виданні 1964 року, укладачі майже усю свою увагу спрямовують на висвітленні минулого міста у негативній конотації.

Фактично, висвітлення храмових споруд у путівнику «Ласкаво просимо до Львова» зосереджене на доведенні «руськості» міста, зображенні інших періодів Львова як дещо трагічних, які принесли більше культурних втрат і свідчили не про проникнення західноєвропейських тенденцій та поєднання традицій, а про загарбництво.

Наступний путівник «Львов. Очерк-путеводитель»⁷⁴ російською та французькою мовами, авторства В. Зорька у 1968 році (видавництво «Мистецтво», Київ). Редакція пропонує до огляду 7 храмів: Успенський архітектурний ансамбль, собори (Святого Юра, Домініканський, Вірменський та Латинський), Бернардинський костел та церква Премудрості Божої.

З-поміж усіх так чи інакше висвітлених споруд, найбільший опис присвячено Успенській церкві та Львівському Успенському братству, про діяльність якого вже було згадано раніше. Вірменський та Домініканський собор описані лише з точки зору архітектурних особливостей. Що ж стосується решти згаданих храмових споруд, то у путівнику містяться лише їх фотографії.

---

⁷³ Деркач І. *Путівник...* с. 123

⁷⁴ Зорько В. *Львов: очерк-путеводитель*. Київ: Мистецтво, 1968. [Ненум. пагінація]

Як я вже згадувала, аналізований путівник написаний двома мовами: російською та французькою, тож, був орієнтований зокрема на іноземного туриста. Припускаю, що у такому разі акценти на важливості тої чи іншої пам'ятки були іншими.

Наприклад у попередніх аналізованих путівниках, для розгляду індустріального Львова виділяли окремий екскурсійний день, або ж кілька сторінок з детальним описом: демонстрували щойно збудовані будинки, заводи, усе, що з'явилося з приходом радянської влади. Натомість у путівнику «Львов. Очерк-путеводитель» на це виділена фактично одна сторінка наприкінці, яка починається зі слів:

До 1939 года Западная Украина фактически являлась сырьевым придатком панской Польши. Польская буржуазия не была заинтересована в развитии экономики западноукраинских земель. За годы Советской власти Львов неузнаваемо изменился. В городе созданы новые отрасли промышленности...⁷⁵

Маю кілька припущень щодо того, чому акценти розміщені саме так. Що стосується індустріальних переваг, то іноземця навряд чи можна було здивувати кількістю заводів. У путівнику містяться лише знімки з автобусного та телевізорного заводів, як демонстрація заходів з перебудови міста на соціалістичний лад. Щодо висвітлення новозбудованих будинків, то слід згадати, що масове житлобудівництво у цей період не було поширеним, тож цілком ймовірно, згадувати поодинокі випадки не повважали за потрібне. Зрештою, іноземців цікавив перш за все Старий Львів, історичний центр, тож акценти були розставлені саме так.

Останній путівник цього періоду – «Львов. Туристско-краеведческий очерк»⁷⁶ 1968 року за редакцією Дорошенка. Опублікований видавництвом «Каменярь» у Львові. Однак авторство тексту належить вже згадуваному Івану Деркачу. У зв'язку з цим вважаю за необхідне висвітлити особу автора

---

⁷⁵ Зорько В. *Львов: очерк-путеводитель*. Київ: Мистецтво, 1968. [Ненум. пагінація]

⁷⁶ Деркач І. *Львів: туристично-краєзнавчий нарис*. Львів: Каменярь, 1968. 80 с

детальніше. Отже, Іван Деркач відомий як мистецтвознавець та видавець. Працював редактором у видавництві «Каменярь» з 1953 по 1981 рр. та спеціалізувався на публікації видань різного спрямування: як путівників, так і написів про співаків (Соломію Крушельницьку, Євгенію Зарицьку, Михайла Зарицького та інших)⁷⁷.

Тож, в аналізованому путівнику представлені наступні храми: Церкви Святого Миколая, Премудрості Божої та П'ятницька церкви, Успенський, Домініканський, Святоюрський собори та костел Марії Сніжної – нова у переліку споруда.

Уже з назви стає зрозуміло, що путівник специфічного, відмінного від попередніх, спрямування. Тож і наповнення відповідне: більше тексту, менше візуальних джерел. Путівник строго поділений на тематичні блоки. Храмів споруди, вочевидь, винесені в окремий підрозділ. Стосовно більшості згаданих мною храмів, їх опис нічим не відрізняється від попередніх видань. У путівнику зберігаються припущення про православну церкву на місці Латинського собору, попри те, що автор тексту, Іван Деркач, як вже згадувалось був локальним мистецтвознавцем, а отже, з професійної точки зору, мав би подати перевірені достовірні факти. З цього випливає, що цей наратив мав очевидну ідеологічну спрямованість та мав на меті зобразити пагубний вплив поляків на архітектуру княжих часів, поглибити емоційне несприйняття загарбників.

Окрім цього, абсолютно новою пам'яткою став костел Марії Сніжної. Автори вказують, що костел збудований у XIII столітті, тобто ще за княжих часів. Про нього згадують на початку, одразу після церкви св. Миколая. А отже, у першу чергу це спроба показати вже згадувану мною «руськість» міста, нагадати звідки походять витoki Львова.

Підсумовуючи видання періоду 1960-х років, можемо зробити висновок, що кожен путівник по-своєму специфічний: орієнтується на зовнішню

---

⁷⁷ Деркач Іван Степанович. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-26238>

аудиторію, має на меті показати здебільшого індустріальний характер міста, або позиціонує себе як краєзнавчий нарис. У будь-якому разі, йдеться вже про більш-менш сталу тенденцію висвітлення конкретних храмів у 1960-х. Очевидно, більшість споруд розташовуються у центрі міста – найцікавішому та бажаному для туриста місці, де не помітити їх просто неможливо. Однак набагато серйознішим завданням було ідеологічно вигідно подати їхню історію. У 1960-х роках з'являються перші обширні путівники, тож укладачі мали вигадати нове трактування для культурного простору міста, яке продовжувалось та доповнювалось у наступних періодах.

Щодо формування «пантеону» храмів, то бачимо, що основні акценти припадають на:

- Успенський архітектурний ансамбль, більшою мірою саме на Успенську церкву, як осередок збереження та відстоювання православної ідентичності Львова за часів Речі Посполитої;
- Церква святого Миколая – як найдавніший храм міста, відгомін спадщини княжих часів;
- Онуфріївський монастир – місце друку, виданих Іваном Федоровим «Апостола» та «Букваря», а також місце його поховання;
- Вірменський собор – на моє переконання, це пов'язано з наративом про «братні народи» у Радянському Союзі, оскільки Вірменія теж була частиною соціалістичного табору;
- Латинський собор – у контексті руйнування «загарбниками» руських архітектурних пам'яток та нав'язування своєї культури;
- Церква Премудрості Божої в Шевченківському гаю – не піддавалась детальним оглядам, часто її подання обмежене фото та коротким описом, однак цей храм – ще один прояв історії давнього руського Львова;
- Бернардинський костел – не має ніякого ідеологічного забарвлення, описується виключно як визначна пам'ятка епохи Ренесансу.

2.2. Путівники 1970-х років

Перший путівник, проаналізований мною в рамках цього підрозділу, виданий у 1970 р. агентством друку «Новини» у Москві англійською мовою під назвою «Lvov. Tourist guide»⁷⁸. Укладач – Григорій Семьонов. Це видання орієнтоване на зовнішніх туристів⁷⁹, тож, як і у випадку подібного проаналізованого мною путівника, виданого у 1968 році, матиме деякі відмінності з-поміж інших.

У путівнику переважають акценти на історичному минулому Львова, хоча, на відміну від вже згадуваного видання авторства Зорька, на висвітлення індустріальної складової міста виокремлено окремий розділ.

Що ж стосується храмових споруд, то їх опис в цілому є доволі розгорнутим та охоплює різні періоди історії міста.

Частина храмів описана у розділі «Над валами» («Over The Rampats»). Тобто, йдеться про пам'ятки, розміщені довкола сучасного скверу «На валах». З цього вже стає зрозуміло, що автори мають на меті зобразити архітектуру, базуючись не на ідеологічно вигідній позиції, а на географічному розташуванні. Саме тому у переліку з'являється чимало нових храмів, які майже ніде більше не фігуруватимуть.

Почну з Успенської церкви. Окрім очевидних згадок про роль Львівського Успенського братства у протидії католицькому засиллю, автори також зауважують, що братство зверталось за допомогою у розбудові храму до царя Федора Івановича, який пожертвував немало грошей та хутра⁸⁰. З одного боку, враховуючи розлогий опис Успенського архітектурного ансамблю у цілому, такі детальні згадки є логічними та мають на меті якомога повніше розповісти про історію, з іншого ж – вбачаю у цьому спробу нагадати про дружбу народів та широкі жести для русинів від Московської держави.

---

⁷⁸ Semyonov G. *Lvov: Tourist Guide*. Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1970. 141 p

⁷⁹ Під терміном «Зовнішній турист» маю на увазі вихідців з-поза соціалістичного табору.

⁸⁰ Semyonov G. *Lvov: Tourist Guide*...p.33

Наступними пам'ятками у путівнику є костел святого Михаїла та Семінарський костел (зараз – костел Стрітєння), костел Бенедиктинок та Домініканський собор. Ідеологічно ці пам'ятки були нецікавими, тож автори подають лише історію їх будівництва та становлення.

Решта храмів подані в окремому розділі під назвою «Старий Львів» («The Old Town»). Туди увійшли:

- Латинський собор – стандартний опис про храм, збудований на місці православної церкви
- Вірменський собор – автори акцентують увагу на те, що храм збудовано у візантійському, староруському (в оригіналі old-Russian) стилі
- Єзуїтський костел – що цікаво, негативних конотацій діяльності єзуїтів не спостерігаю. Вказано, що зараз у костелі магазин квітів.
- церква св. Марії-Магдалини – збудована на місці дерев'яної церкви
- Бернардинський костел – важлива пам'ятка з точки зору впровадження нових тенденцій у творенні львівської барокової архітектури
- костел св. Лазаря,
- костел сакраменток,
- костел францисканців,
- церква св. Антонія
- церква свв. Петра та Павла.

Щодо решти церков не подаю детальніших описів, оскільки їхню історію автори путівника майже не подають.

Підсумовуючи, зображення храмів у путівнику «Lvov. Tourist guide» є доволі поверхневим. Припускаю, це зумовлено тим, що видання опубліковане московським видавництвом, редакція якого навряд чи мала поглиблене розуміння культурного простору Львова. Тому, простішим рішенням було групувати та

висвітлювати пам'ятки за географічним розташуванням, включаючи у путівник значну частину нових, нічим ідеологічно не цікавих пам'яток.

Другий путівник у переліку – 1975 року видання під назвою «Львов». Автор – Григорій Островський. Підготувало випуск видавництво «Искусство» у Ленінграді. Структурно путівник поділений на шість розділів: «Місто Данила Галицького», «Львів другої половини XIV – XVI століття», «Площа Ринок», «Художні пам'ятники XVI – XVIII століть», «Архітектура Львова XIX – XX ст», «Львів радянський».

До першого розділу – «Місто Данила Галицького» – увійшли церква св. Миколая, Онуфріївський монастир, костели Івана Хрестителя та Марії Сніжної. Якщо у випадку перших двох храмів автор фокусується на стилістичних особливостях, то костели набувають більшого значення: «Костели Марії Сніжної та Іоанна Хрестителя явились першими вісниками ідеологічної експансії Заходу»⁸¹. Григорій Островський зауважує, що це найстаріші храми міста, які, однак, зазнали значних перетворень за часів входження руських земель до складу Речі Посполитої. Спостерігається акцентуація на втраченій спадщині княжих земель, оскільки церква св. Миколая та Онуфріївський монастир теж були перебудовані, автентичним є лише фундамент.

У наступному розділі – «Львів другої половини XIV – XVI століття» – туристам теж пропонують храмові споруди до розгляду. Спершу Островський подає оповідь про Латинську катедру на місці православної церкви, згодом згадує про Вірменський собор як символ дружби вірменського та руського народів, значна увага приділяється Успенському архітектурному ансамблю як спробі православного населення чинити опір католикам та відігравати важливу роль у політичному житті західноукраїнських земель.

---

⁸¹ Островський Г. *Львов*, вид. 2-е, перероблене та доповнене. Ленінград: Искусство 1975, с. 18

Що стосується П'ятницької церкви, то у путівнику вона лише для того, аби розповісти про іконостас XVII ст у візантійському стилі, ймовірно авторства українського іконописця Федора Сеньковича.

Костели бенедиктинок та св. Лазаря описані виключно як архітектурні пам'ятки, що стали «запізнілим акордом ренесансного зодчества у Львові»⁸².

Решта храмів віднесли до розділу «Художні пам'ятники XVI – XVIII століть». Мова іде про костели: Бернардинський, Єзуїтський, Семінарський, Святомихайлівський, Марії Магдалини. У цьому розділі мова теж йде здебільшого про стилістику та особливості зовнішнього вигляду споруд.

Отже, путівник «Львов» 1975 р., авторства Григорія Островського, охоплює всі періоди історії міста. Княжа доба у цьому виданні має найбільше ідеологічне забарвлення – укладач зображає негативний вплив польської на старовинні храми, часто звертається до ідеї про польських феодалів-загарбників. Що стосується решти розділів, то така тенденція не є сильно вираженою.

Наступний путівник, взятий до розгляду, виданий видавництвом «Каменярь» у 1977 році під назвою «Львів. Короткий путівник-довідник» за редакцією М. Шведа. Храмові споруди, як і інші архітектурні пам'ятки, винесені в окремий розділ під назвою «Державний історико-архітектурний заповідник». Спершу автори подають історію найдавніших храмів Львова – ще з княжих часів. Сюди увійшли: церква святого Миколая, Онуфріївський монастир та П'ятницька церква. У цей період Онуфріївський монастир набуває для туристів дещо іншої конотації, оскільки з 1977 став Меморіальним музеєм Івана Федорова. Також підбірка храмів княжих часів включає костел Івана Хрестителя та костел Марії Сніжної.

Опісля укладачі пишуть про те, що «декілька спроб Казимира III підкорити місто та велика пожежа 1381 р. майже повністю зруйнували княжий Львів. У

---

⁸² Островський Г. *Львов...с.77*

1387 р. Львів знову захоплюють польські феодали»⁸³ і звідти уже ведеться опис споруд польського періоду міста. Йдеться про: Латинський собор, Вірменський собор, «первісна церква Юра»⁸⁴, костел бернардинів та інші. Що цікаво, у цьому путівнику нема згадок про руську церкву, на місці якої нібито збудований Латинський собор.

Що ж стосується Вірменського собору, то М. Швед подає інформацію про те, що вірменські емігранти поселились у Львові ще за князя Лева Даниловича, тобто ледь не від початків існування міста. Згадка ця не є даремною, оскільки вже через кілька абзаців зазначається, що «Вірменський собор – одна з цінних пам'яток культурних зв'язків українського та вірменського народів», тобто вже раніше описаний мною наратив про дружбу народів. У цьому путівнику також врешті бачимо згадку про те, як церкву використовували – вона слугувала приміщенням для Львівського музею українського мистецтва.

Наступна підбірка храмів стосується епохи ренесансу: Успенський архітектурний ансамбль, костел бернардинів, костел Петра та Павла, костел кармелітів, костел латинської семінарії (костел Стрітєння Господнього), Домініканський собор.

Окрім типових згадок по типу Успенської церкви як «найвидатнішу пам'ятку українського зодчества», маємо і нові деталі: дізнаємось, що Бернардинський монастир став приміщенням Центральним державним історичним архівом УРСР, а костел бернардинів мав стати музеєм монументальної дерев'яної скульптури; костел латинської семінарії став Обласним будинком якості, метрології та стандартизації; Домініканський собор з 1970 р. став музеєм історії та наукового атеїзму.

Згадують автори і храми, за межами державного історико-культурного заповідника: костел Марії Магдалини та костел св. Лазаря – обидва з приставкою

---

⁸³ Швед М., *Львів – Львов – Lwów – Lviv. Короткий путівник довідник*, Львів 1979, с. 48

⁸⁴ Швед М., *Львів – Львов – Lwów – Lviv...* с. 50

«колишній», тобто зараз ніяк не функціонують і не використовуються за призначенням; а також собор св. Юра.

На прикладі цього путівника бачимо нову структурування культурного ландшафту міста, пов'язану зі створенням у 1975 році постановою Ради Міністрів УРСР Державного історико-культурного заповідника у Львові⁸⁵. Таким чином, можемо припустити, що туристичні видання надалі мали б набути більш-менш однакового вигляду за своїм наповненням.

Останній путівник цього періоду, опублікований у 1979 р. під назвою «Львів. Туристський інформатор» укладачем Дмитром Сапігою у львівському видавництві «Каменярь». Дмитро Сапіга за освітою інженер, однак з 1973 р. працював у «Каменярі» редактором. Видання сформовано трьома мовами: українською, російською та англійською.

У цілому, в путівнику не так багато розлогого тексту, а наявний стосується здебільшого опису безпосередньо радянської історії міста. Що стосується храмів, то укладач вмістив весь той перелік, який був згаданий у попередньому путівнику, з довідковою інформацією про споруду.

Це зумовлено специфікою видання – путівник покликаний описати масове житлобудівництво 70-х (подані панорами мікрорайону «Південний»), успіхи в індустріальному розвитку (знімки з заводів) та розвитку нової інфраструктури в цілому. Путівник у тому числі орієнтований на іноземну аудиторію, оскільки подається також англійською мовою, тож і відповідні акценти.

Храми, висвітлені у путівнику, розташовані в межах вже згаданого Державного історико-культурного заповідника.

Отже, на основі видань 1970-х років можемо зробити висновок, що з 1970-х років радянська влада дещо переосмислювала простір: намагалась знайти храмовим спорудам застосунок – використовувала приміщення для підрозділів

---

⁸⁵ Александрович В. *Львівський державний історико-архітектурний заповідник*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_arkhitekturny_zapovidnyk

музеїв чи інших інституцій. У решті аспектів, як от наприклад міфологізація історії пам'яток, з плином часу змін не відбулось: попри зникнення недоведеної теорії про існування православної церкви на місці Латинського собору, з'явилися нові припущення, як-от про замордованих ченцями-бернардинцями львів'ян-прихильників Хмельницького.

«Пантеон» найбільш пам'ятних храмів не зазнав особливих змін. Однак укладачі значно виходять за рамки звично популярних церков та описують багато нових: костели свв. Антонія, Лазаря, Івана Золотоустого, Стрітєння Господнього та інші вже згадувані мною. До опису автори підходять системніше: формують екскурсії відповідно до просторового розміщення або ж хронологічно. Також істотний вплив на змістове наповнення путівників зумовило створення Державного історико-культурного заповідника у Львові у 1975 році.

2.3. Путівники 1980-х років

Перше доступне видання датується 1984 роком під назвою «Львов: три дня знакомства с городом»⁸⁶. Укладач – Р. Стефанишин. Підготувало випуск видавництво «Каменярь». Специфіка путівника вказана ще на перших сторінках: «Наш путеводитель, разумеется, не дает исчерпывающей информации о городе. Его цель – предложить туристу, пребывающему во Львове три дня и самостоятельно знакомящемуся с городом, тематические маршруты, пройдя по которым, он сможет ознакомиться с его достопримечательностями.»⁸⁷.

Собор св. Юра вміщено у третій екскурсійний день – «По площадям, улицам и проспектам» – в контексті опису площі Богдана Хмельницького. Оповіді про історію храму редакційна колегія не подає.

Решта ж релігійних споруд включені у четвертий день «Места заповедные», тобто територія заповідника. Успенська церква, вже звично

---

⁸⁶ Стефанишин Р. *Львов: три дня знакомства с городом: путеводитель*. Львов: Каменярь, 1984. 175 с.

⁸⁷ Стефанишин Р. *Львов: три дня...с.* 12

зображена як осередок потужної антикатолицької відповіді православного українського населення. Біля неї розташований костел домініканців – монахів, нібито «одного з найбільш войовничих монаших орденів, які допомагали Папству подавляти антикатолицькі та антифеодальні виступи народних мас»⁸⁸. Ну і немов іронічно, далі автор вказує, що зараз у приміщенні костелу розташовується вже згадуваний Музей релігії та наукового атеїзму, де зокрема «зібрані документальні свідчення прислужництва уніатів ворогам українського народу»⁸⁹, тобто католикам, а отже полякам.

Опис Вірменського собору знову ж таки, звично постає в контексті довговічних братерських стосунків між вірменським та українським народом, оскільки перші змогли знайти порятунком у Львові від загарбників (про кого це саме не йдеться).

Єзуїтський костел, костел кармеліток, Латинський собор, костел Івана Хрестителя згадані лише побіжно. Онуфріївський монастир постає як музей Івана Федорова.

У цьому путівнику бачимо сильну ідеологічну спрямованість відносно певних храмів. Спостерігається вибіркковість висвітлення історичних подій: наприклад автор ігнорує проведення Львівського собору в Святоюрській церкві, не зауважує впливу єзуїтів на руські землі, на відміну від досить розлогого зображення історії умовного Домініканського собору. Вибірковість може бути зумовлена зокрема особистими поглядами автора.

Наступний об'єкт аналізу – фотоальбом «Львов. Архитектура. Памятники»⁹⁰, укладений у 1985 р. Миколою Крепким. Видання видавництва «Мистецтво» у Києві. Очевидно, альбомами мають свою структурну специфіку, тож у цьому виданні нас більше цікавлять не описи, а взяті до уваги храми загалом, аби прослідкувати тенденцію висвітлення конкретних церков.

---

⁸⁸ Стефанишин Р. *Львов...* с. 87

⁸⁹ Стефанишин Р. *Львов...* с. 88

⁹⁰ Крепкий М. *Львів: Архитектура. Пам'ятники. Фотоальбом*. Київ: Мистецтво, 1985. [Ненум. пагінація]

Отож, сюди включені:

- Церква св. Миколая
- Успенський ансамбль
- Домініканський собор
- Собор св. Юра
- Бернардинський костел
- Онуфріївська церква та монастир
- П'ятницька церква
- Костел Марії Магдалини
- Костел Марії Сніжної

У альбомі зберігається загальна наративність: автор включає до нього пам'ятки різних періодів міста. Однак також прослідковується тенденція до висвітлення храмів здебільшого в межах історичного центру.

Третій путівник цього періоду – «Львів. Місто очима письменника»⁹¹, авторства Романа Лубківського, опубліковане видавництвом «Каменярь». Це видання теж 1985 року і теж зі своєю специфікою. Автор часто звертається до літописів, польських хронік, хроніки Зіморовича, Йому важливо зобразити як Львів бачили раніше, і яким він зараз є для самого Лубківського.

Храмові споруди у путівнику епізодичні, щодо них розгортається поетичний патос. Так, наприклад автор згадує орден бернардинів у контексті сильної жорстокості до українського православного населення, а от Вірменський, Латинський собори та Успенська церква зображені лише як дух епохи в радянському місті. На давню архітектуру змістовно припадає набагато менше сторінок, аніж на революційний та постреволуційний Львів.

Путівник цей є досить нерепрезентативним, оскільки не має на меті запропонувати туристу конкретну підбірку пам'яток до розгляду, а ніби дозволяє зануритись у суб'єктивне прийняття та розуміння простору міста іншою

---

⁹¹ Лубківський Р. *Львів: місто очима письменника*. Львів: Каменярь, 1985. 86 с

людиною, крізь її переживання та почуття. Це видання навряд чи можна розцінювати як туристичне, мова йде радше про намагання передати атмосферу Львова.

Четвертий путівник – 1987 року, підготований видавництвом «Радуга» у Москві, за редакцією Лінди Алексеевої та Григорія Островського під назвою «A guide. Lvov»⁹². У цьому часовому періоді, як і у попередніх, маємо також приклад англomовного видання.

Путівник зосереджений на описі найбільш відомих храмів міста: церкви св. Миколая, Успенського архітектурного ансамблю, Домініканського, Вірменського, Латинського та Святоюрського соборів, Бернардинський костел, Онуфріївський монастир та П'ятницька церкви.

Враховуючи спрямування на чітко визначену аудиторію, укладачі подають розлогий опис історії міста, від найдавніших часів до приходу радянської влади. Храми гармонійно влились у цю оповідь: йдеться про характерні образи Успенської церкви, Вірменського, Домініканського та Латинського соборів, оповиті патріотичним патосом та намаганням «вибілити» історію міста, довести, що воно українське.

П'ятий путівник у переліку – 1987 року видання під назвою «Зустріч зі Львовом»⁹³. Укладачі – В. Вуйцик та Р. Липка. Випуск видавництва «Каменярь». Цей путівник опублікований до дня 730-річчя Львова та є виключно спробою архітектурного нарису, у ньому не помічається зумисна ідеологічна спрямованість, навпаки ж, прослідковується, що видання підготовлене людиною, для якої ці терени не є чужими.

Автори доволі обережно підійшли до відтворення історії міста, тут не знаходимо численних сумнівних гіпотез. Один з авторів, Володимир Вуйцик, займався дослідженням Львова, був істориком мистецтва. Для Романа Липки, як

---

⁹² Alexeyeva L., Ostrovsky G. *Lvov: A Guide*. Moscow: Raduga Publishers, 1987. 191 p.

⁹³ Вуйцик В, Липка Р. *Зустріч зі Львовом: путівник*. Львів: Каменярь, 1987. 175 с.

архітектора, тематика теж не була чужою. Відповідно, путівник є спробою професійного аналізу історії міста, без сумнівних гіпотез щодо створення тої чи іншої пам'ятки, як наприклад у решти путівниках з приводу Латинського собору.

У це видання увійшла чи не найбільша кількість храмів:

- Церкви: св. Миколая, Успенська, св. Анни, св. Духа, Покровська, св. Климентія;
- Собори: Вірменський, Латинський, Домініканський, Святоюрський;
- Костели: Бернардинський, кармелітів, Івана Хрестителя, Марії Магдалини, свв. Петра та Павла, Марії Сніжної, св. Мартина, св. Софії, св. Антонія, св. Лазаря, св. Івана Золотоустого, св. Лаврентія.

Зчитується спроба максимально комплексно відобразити культурне різноманіття Львова, оскільки географічно храми доволі розкидані та розташовані за межами умовного історичного центру. Автори не ділять путівник на секції чи екскурсійні дні, тут не знайдеш опису індустріального Львова з усіма його заводами чи новозбудованими будинками. Припускаємо, що відсутність ідеологічної спрямованості у путівнику є проявом деідеологізації доби «перебудови».

Останній путівник з вибірки – 1989 року під назвою «Львів. Архітектурно-історичний нарис»⁹⁴, укладений за редакцію Т. Трегубової та Р. Мих. Це – праця Державного комітету по архітектурі та містобудівництву при держбуді СРСР та Всесоюзного науково-дослідного інституту теорії архітектури та містобудівництва з філіалом у Києві. Випустило путівник видавництво «Будівельник» у Києві. Відповідно, у центрі уваги – забудова Львова у ретроспективі, архітектурні плани будівель, зокрема і храмів. Окремі церкви аналізують з точки зору нетипового або виняткового конструювання (Латинський собор, Святоюрський собор, церква св. Миколая, Єзуїтський костел, Домініканський собор тощо), що ж стосується решти – подані фото, можливі

---

⁹⁴ Трегубова Т., Мих Р. *Львів: архітектурно-історичний нарис*. Київ: Будівельник, 1989. 270 с.

епізодичні згадки в контексті прикладів пам'яток конкретного архітектурного стилю.

Отже, підсумовуючи зміст усього розділу, можемо підбити певні підсумки. Путівники можна умовно розділити на три тематичні групи:

1. Історико-архітектурні нариси – зазвичай, але не обов'язково підготовані країнами. Мають на меті відобразити бодай побіжно історію та/або архітектурні особливості якомога більшої кількості храмів, подекуди без прив'язки до частини міста (тобто це цілком може бути храм поза межами умовного історичного центру). До цієї групи належать: «Львов. Туристско-краеведческий очерк» (1968, Дорошенко), «Львов. Архитектура. Памятники» (1985, Крепкий), «Львів. Місто очима письменника» (1985, Лубківський), «Зустріч зі Львовом» (1987, Вуйцик), «Львів. Архітектурно-історичний нарис» (1989, Трегубова).
2. Путівники з відчутним ідеологічним спрямуванням – сфокусовані на індустріальному розвитку міста, зображенні заводів, новобудов, та в цілому змінам, пов'язаним зі встановленням радянської влади у Львові. Що стосується храмів, до уваги беруть здебільшого комплекс найбільш відомих, переважно розташованих у центрі церков. Описи сфокусовані на протиставленні діяльності католиків-загарбників (орден домініканців, єзуїтів, бернардинців тощо) з православними (Львівське Успенське братство). Сюди належать: «Львів. Короткий ілюстрований путівник» (1962, Деркач), «Ласкаво просимо до Львова» (1964, Деркач), «Львів. Короткий путівник-довідник» (1977, Швед), «Львов: три дня знакомства с городом» (1984, Стефанишин).
3. Путівники для іноземців. Їхнє наповнення у кожному періоді відрізняється, однак через невелику вибірку, не можу стверджувати точно. Чітко прослідковується, що укладачі намагались збалансовано подати потрохи по усіх «компонентах»: зачіпляли як історичну та культурну спадщину, так і нововведення. Інформація подається

здебільшого довідкового характеру, без ідеологічного спрямування. Ймовірно це тому, що просування наративів про загарбників-католиків, згубний вплив Польщі та Австрії на українців, було більше затребуваним для внутрішньої аудиторії, аніж для зовнішньої. Сюди належать: «Львов. Очерк – путеводитель» (1968, Зорько), «Lvov. Tourist guide» (1970, Семьонов), «Львів. Туристський інформатор» (1979, Сапіга), «A guide. Lvov» (1987, Алексеева).

Виходячи з цього, можна зробити також висновок, що пік створення путівників-краєзнавчих нарисів припадає саме на 1980-ті. У виданнях 1960-х та 1970-х така тенденція не зчитується, однак підсумок базується виключно на підбірці доступних мені путівників.

Точно відповісти на питання про те, чому путівники мають таке чи інше наповнення, вважаю неможливим, оскільки релігійна політика в той чи інший період мала велике значення, але не обов'язково відігравала визначальну роль. Справа полягає в комплексі факторів, як от: особисті погляди членів редакції, їхня освіта, зрештою навіть видавництво, яке опублікувало видання.

Соціологиня Інга Козлова у своїй статті «Образ міста Львова у часовій ретроспективі: зміна символічних акцентів (на прикладі аналізу туристичних путівників)» зауважила⁹⁵, що у путівниках Львовом радянського періоду переважає тип репрезентації міста через об'єкти: пам'ятники, меморіали, релігійні споруди тощо.

Однак, слід зазначити, що формування символічного простору Львова у радянський час не було гомогенним. Якщо монументи чи меморіали польським національним героям демонтували, намагаючись усунути знаки колишньої польської присутності⁹⁶, то у випадку релігійних споруд формування символічного простору відбувалось не шляхом руйнування пам'яток, а засобами

---

⁹⁵ Козлова І. *Образ міста Львова у часовій ретроспективі: зміна символічних акцентів (на прикладі аналізу туристичних путівників)*. Український соціологічний журнал, 17(1-2), 2018. с. 223-225

⁹⁶ Серета В. *Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова*. // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2, 2008, с.76

трансформації простору: значна кількість храмів польської доби піддавалась новим трактуванням, як правило, позиціонувалась з точки зору сліду загарбників в історії міста та потужного опору цим впливам з боку місцевого населення. Іншими словами, сакральні споруди використовувались у пропаганді як символи гноблення українського народу.

Із аналізу путівників бачимо, що частіше всього, до видань включали храми, який мають ідеологічну користь: це Успенська церква з історією діяльності Львівського Успенського братства, Онуфріївський монастир, пов'язаний з Іваном Федоровим, собор святого Юра, який, попри забудову XVIII століття, пов'язують із національно-визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького тощо.

Велике значення у путівниках відігравали храми княжих часів – Онуфріївський монастир, церква св. Миколая, костели Марії Сніжної та Івана Хрестителя тощо. Автори використовували їх для доведення «руськості» міста, протиставлення давньоруських архітектурних течій польським культурним впливам.

Храми католицьких монаших орденів або римо-католицькі у цілому, як от Домініканський, Бернардинський, Латинський, костел кармелітів тощо використовували як символ звільнення Львова від подібних впливів.

У часовій перспективі описані в путівниках храми не зазнають значних трансформацій, їх образи із періоду в період залишаються однозначними та підтримують наратив звільнення Львова від пагубних впливів окупантів.

Із часом змінюється лише перелік сакральних споруд, однак це не можна назвати закономірністю, оскільки наповнення путівників, як вже згадувалось, залежно від спрямування видання, видавництва та автора.

Із плином часу у путівниках ми помічаємо зміни: від досить випадкового підбору храмів до висвітлення у 1960-х, до зацікавлення у місцевій спадщині та створення заповідника, довкола якого відбувався вибір храмів у 1970-х, та до

деідеологізації та перетворення путівників на інструмент краєзнавчих студій у 1980-х.

Починаючи з видань 1960-х років, конструюється певний пантеон храмів, на які припадає найбільша кількість згадок. Це:

- Успенська церква – 14 згадок
- Собор св. Юра – 13
- Домініканський собор – 11
- Латинський собор – 11
- Вірменський собор – 11
- Бернардинський костел – 11
- Церква св. Миколая – 10
- Онуфріївський монастир – 9

ВИСНОВКИ

Упродовж усієї історії радянського панування у Львові, та й на західноукраїнських землях у цілому, радянська влада намагалась провадити антирелігійну кампанію та сформувати у громадян новий атеїстичний світогляд, який відкидав би прояви релігійності.

Проаналізувавши чотири радянські періоди, було зроблено висновок, що антирелігійна політика була хаотичною та непослідовною, що сприяло збереженню загального рівня релігійності на західноукраїнських землях. Хаотичність була зумовлена, найперше, змінами партійного керівництва, різницею поглядів на ступінь заборони діяльності. Епоха сталінізму увінчалась закриттям храмів та ліквідацією релігійних об'єднань, що було притаманним для кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х; добу «відлиги», попри заявлену лібералізацію, намагались законодавчо регулювати роботу одних та забороняти роботу інших громад, розпочали роботу над новою радянською обрядовістю, що гармонійно продовжилось у час «застою»; натомість доба перебудови з настанням гласності продемонструвала, що не залишається інструментів для контролю за релігійним питанням. Другою причиною невдач у релігійній політиці можна виокремити потужну підпільну роботу релігійних об'єднань, серед яких особливо активними були греко-католики.

Враховуючи ці аспекти, ще одним важливим висновком є те, що ми не можемо говорити про раптове відродження релігії, а лише про відновлення релігійних об'єднань як інституцій, оскільки прояви релігійності впродовж усієї присутності радянської влади не зникали, а атеїстична кампанія з її доктриною наукового атеїзму не досягала поставлених завдань.

Антирелігійна політика була пов'язана також із намаганням сформувати образ нового, соціалістичного міста, у якому нема місця «культам». Дорадянська історія Львова піддавалась переозначенню. Польський та австрійський періоди позиціонували як згубні для міста, відповідно культурна спадщина цих часів – залишки, які нагадують про окупантів. Меморіали та пам'ятники підлягали

демонтажу, натомість, сакральні споруди здавали в оренду під господарські потреби, для музеїв, картинної галереї тощо. Їх не нищили, однак намагались піддати забуттю.

У путівниках така тенденція трансформації офіційного образу Львова прослідковується доволі яскраво. У виданнях 1960-х років сакральні споруди з'являються епізодично, переважна більшість з них використовувалась у пропаганді як символ національного, соціального та релігійного гноблення. У путівниках цього періоду спостерігається чи не найбільша спрямованість на доведення руськості міста. Саме спільною спадкоємністю державотворчих традицій Русі радянська влада і виправдовувала своє «звільнення» західноукраїнських земель. Таким чином, наприклад, просувався наратив про Латинську катедру, збудовану на місці давноруського православного храму, що досі є недоведеним твердженням.

Путівники 1970-х років, попри помітну ідеологічну спрямованість, звертають більше уваги на сакральні споруди як елемент загальнокультурної спадщини. Також помітним є підвищений інтерес до локальної спадщини, щонайменше, ми можемо спостерігати виразніший архітектурний компонент у описах храмів. У приміщеннях сакральних споруд відкриваються музеї: музей релігії та наукового атеїзму в Домініканському соборі та Івана Федорова у Онуфрійському монастирі. З появою Львівського державного історико-архітектурного заповідника у 1975 році путівники все більше зосереджені на описах пам'яток у межах заповідника.

Деідеологізація періоду «перебудови» помітна і у путівниках 1980-х років. Автори перетворюють видання на інструмент краєзнавчих студій, де сакральні споруди – невід'ємна складова. Путівники цієї доби вирізняються різноманітністю: це як фотоальбоми (Крепкий, 1985), так і спеціалізовані архітектурні видання (Мих, Трегубова, 1989), і класичні туристичні.

Що стосується пам'яткоохоронної діяльності у Львові впродовж усього панування радянської влади, то її не можна назвати динамічною. Як мінімум, у питаннях, які стосуються сакральних споруд. Слід зазначити, що висвітлення цього аспекту ускладнюється майже повною відсутністю історіографії, за винятком праць В. Бадяка, що не дає змоги дослідити еволюцію охорони пам'яток у ширшому контексті.

Однак, у порівняльному аналізі з іншими, зокрема, російськими містами, можемо зробити висновок, що до появи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у 1966 році, сфера збереження архітектурної спадщини, зокрема у галузі сакральних споруд, у Львові залишала бажати кращого. Якщо у випадку російських міст, проекти відновлення були офіційно зумовлені шкодою, нанесеною нацистами, то у випадку Львова пошкодження архітектурної спадщини, зокрема й сакральних споруд, унаслідок війни ігноруються або відводяться на інший план. Ймовірний незадовільний стан храмів середньовічної доби, пояснювали, у першу чергу, нападами поляків на Львів та боротьбою за місто, хоча справжня причина, припускаємо, полягала у банальній потребі реставрації, яка необхідна для будь-якої споруди із таким «віком». Це є елементом вже згадуваного в роботі переосмислення символічного простору, шляхом зміщення акцентів.

Одним із завдань дослідження було також визначення наративних змін у висвітленні пам'яток в путівниках. Образ висвітлених у путівниках храмів є переважно статичним та зберігає заявлену наративність. Успенська церква фактично у кожному виданні виступає оплотом православного світу для боротьби з католиками; Онуфріївський монастир, Миколаївська та Кривчицька церкви слугують символом присутності слідів давньоруської цивілізації.

Попри сталість описів більшості сакральних споруд, все ж перелік пам'яток зазнає певних змін. Таку тенденцію зумовлює, з одного боку, зумисне спрямування, оскільки замінюють чи не включають переважно храми, які не мають ніякої ідеологічної користі. З іншого ж боку, не менш важливими є також:

мета путівника (для внутрішнього чи іноземного туриста наприклад), розташування видавництва, яке публікує, та погляди редакційної колегії. В умовному видавництві у Ленінграді розуміння простору Львова значно відрізнятиметься від бачення укладачів путівника з безпосередньо Львова.

Зовнішні обставини також впливали на наповнення. Зокрема, як вже згадувалось, починаючи з 1975 року, у зв'язку зі створенням у Львові заповідника, все частіше, автори путівників, будують екскурсійні маршрути власне, у першу чергу, відносно заповідника. Особливо ця тенденція помітна у випадку з виданнями для зовнішньої аудиторії.

Зрештою, на основі аналізу путівників, укладено список храмових споруд, які найчастіше фігурують у виданнях. Це: Успенська церква, Собор св. Юра, Домініканський собор, Латинський собор, Вірменський собор, Бернардинський костел, Церква св. Миколая та Онуфріївський монастир .

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Путівники:

1. Вуйцик В, Липка Р. *Зустріч зі Львовом: путівник*. Львів: Каменяр, 1987. 175 с.
2. Деркач І. *Львів: туристично-краєзнавчий нарис*. Львів: Каменяр, 1968. 80 с.
3. Зорько В. *Львов: очерк-путеводитель*. Київ: Мистецтво, 1968. [Ненум. пагінація]
4. Крепкий М. *Львів: Архітектура. Пам'ятники. Фотоальбом*. Київ: Мистецтво, 1985. [Ненум. пагінація]
5. Лубківський Р. *Львів: місто очима письменника*. Львів: Каменяр, 1985. 86 с
6. Онуфрив Р., Чупрій В. *Гостинно просимо до Львова: путівник*. Львів: Каменяр, 1964. 149 с.
7. Островський Г. *Львов*, вид. 2-е, перероблене та доповнене. Ленінград: Искусство, 1975.
8. Пашук А., Деркач І. *Львів: короткий ілюстрований путівник*. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1962. 174 с.
9. Сапіга В. *Львів. Туристський інформатор*. Львів: Каменяр, 1979. 115 с.
10. Стефанишин Р. *Львов: три дня знакомства с городом: путеводитель*. Львов: Каменяр, 1984. 175 с.
11. Трегубова Т., Мих Р. *Львів: архітектурно-історичний нарис*. Київ: Будівельник, 1989. 270 с.
12. Швед М. *Львів · Львов · Lwów · Lviv : короткий путівник-довідник*. Львів: Каменяр, 1978. 127 с.
13. Alexeyeva L., Ostrovsky G. *Lvov: A Guide*. Moscow: Raduga Publishers, 1987. 191 p.

14. Semyonov G. *Lvov: Tourist Guide*. Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1970. 141 p.

Інше:

1. Александрович В.С. *Львівський державний історико-архітектурний заповідник*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_arkhitekturny_zapovidnyk
2. Бендик Г. Інтерв'ю з о. Тарасом Дмитришином. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-1008, 1999. 23 с.
3. *Деркач Іван Степанович*. Енциклопедія Сучасної України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-26238>
4. *Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини*. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради N 6673-XI (6673-11) від 04.10.88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
5. Купчик Л. *Інтерв'ю з Катериною Особою*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-636.2, 1995. 32 с.
6. Купчик Л. *Інтерв'ю з Романією Рибачук*. Архів Інституту Історії Церкви. П-1-1-602.1995. 23 с.
7. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Województwo Lwowskie*. – Warszawa: Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1938.

Література

1. Бадяк В. П. *Культурна спадщина поляків у Львові в пам'яткоохоронній діяльності радянських органів влади повоєнних років*. Праці Центру пам'яткознавства. 2011, Вип. 19. с. 40-56
2. Бадяк В. *Пам'яткоохоронна історія Львова*. Львів : ЛНАМ, 2014. 160 с.

3. Бажан О. *Рецидиви терору в хрущовську "відлигу"*. Наукові записки НаУКМА. Том 20: Історичні науки, 2002. с. 28-35.
4. Баран В., Токарський В. *Наступ влади на релігію та церкву // «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ, 2014. 455 с.
5. Бондарчук П. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин.* К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
6. Бондарчук П., Даниленко В. *Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х - перша половина 1960-х років).* Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2013. Вип. 3.34. С. 158 – 171.
7. Боцюрків Б. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950).* Львів : Вид-во Укр. Католического Університету, 2007. 268 с.
8. Будз К. *Взаємини підпільних українських греко-католиків та польських римо-католиків у радянській Галичині (1946–1989 рр.).* Intermarum: історія, політика, культура, № 1, 2014. с.272 – 283.
9. Дяк С. *Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник, 2008, с. 75-86.*
10. Єленський В. *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.* Л., 2011. 504 с.
11. Єленський В. *Сувова „відлига”.* Людина і світ, № 6. 1990. С. 20-26.
12. Єленський В. *Релігія і перебудова.* Людина і світ, №11-12, 2000. С. 11 - 21.
13. Ісаєвич Я., Литвин М., Стеблій Ф. та ін. *Історія Львова у трьох томах.* Т. 3. Львів: Центр Європи, 2007. 575 с.
14. Кисельов О. *Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови.* Схід. 2017. № 4. С. 93-98

15. Кисельов О. *Що таке десекуляризація?*. Перші Танчерівські читання: "Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства". Міжнародна наукова конференція. К : Київський ун-т, 2015. С. 33-35
16. Козлова І. *Образ міста Львова у часовій ретроспективі: зміна символічних акцентів (на прикладі аналізу туристичних путівників) // Український соціологічний журнал, 17(1-2), 2018, с. 219-228*
17. Котлярова Л. *Діяльність радянської влади по знищенню традиційної обрядовості на Переяславщині у другій половині ХХ століття*. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 19. Тернопіль, 2007. С. 103-107
18. Марчук В. *Церква, духовність, нація. Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ століття*. Івано-Франківськ: «Плай», 2004. 462 с.
19. *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: документи і матеріали. 1899-1944. Том 2: Церква і суспільне питання. Книга 1: Пастирське вчення та діяльність*. Львів: Місіонер, 1998. 572 с.
20. Мовна М. *Путівники Львовом (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): ретроспективний огляд*. Сучасні проблеми діяльності бібліотек в умовах інформаційного суспільства: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 верес. 2015 р. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. С. 161-167
21. Мочкін С. *Сакральні пам'ятки західних областей УРСР в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років*. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2015. № 5. С. 135-141
22. *Підпільна церква в умовах тоталітарної держави*. Ін-т історії Церкви УКУ. Л.: Галицька видавнича спілка, 2012. 80 с.
23. Пількевич В. *Культурні та природні пам'ятки України в списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*. Наукові праці, Випуск 159, Том 171, 2012. С. 120-123

24. Серета В. *Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова.* // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2, 2008, с.73-99
25. Чура О. *Релігійний ренесанс у Львові наприкінці 80-х початку 90-х рр. ХХ ст. у рецепції комуністичної влади міста.* Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. Вип. 25. С. 175-177.
26. Швець О. *Релігійне життя в УРСР напередодні перебудови.* Гуржіївські історичні читання. Вип. 10, 2015, с. 116-118
27. Шліхта Н. *Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: Ситуація в Україні та її польська паралель* // Україна модерна, ч. 4-5. Львів 2000, с. 246-286
28. Kelly C. *Socialist Churches: Radical Secularization and the Preservation of the Past in Petrograd and Leningrad, 1918–1988.* Cornell University Press, 2016, 440 pp.
29. Khomiak P. *Kult Rzymskokatolicki we Lwowie w latach 1945-1991.* Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 116, 2021, s. 147-167.
30. Kindrachuk N. *Religious Activity and Religious Outlook of Ukrainians in the Conditions of the Introduction of the new Soviet Ritual: the in Years of Khrushchev Khrushchev's «Thaw» and the Deployment of Brezhnev Brezhnev's «Stagnation».* Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History, 44,2023, p. 79-84

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця: зведений аналіз переліку храмових споруд в проаналізованих північниках

	1962, Пашук	1964, Дернач	1968, Зорько	1968, Дорошенко	1970, Семьонов	1975, Островський	1977, Швед	1979, Саліга	1984, Стефанішин	1985, Крепкий	1985, Лубківський	1987, Алексєєв	1987, Вуйцик	1989, Трегубова
Храм	+													
Церква св. Миколая	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Успенський ансамбль	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Домініканський собор	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Собор св. Юра	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Вірменський собор	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Латинський собор	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Бернардинський костел	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Онуфріївська церква та монастир	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Церква Премудрості Божої														
[Шевченківський гай]	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Плянцічка церква	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Костел кармелітів					+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Костел Івана Хрестителя						+		+	+	+	+	+	+	+
Церква св. Анни														
Костел Марії Магдалини					+	+		+	+	+	+	+	+	+
Костел свв. Петра та Павла					+			+					+	+
Костел Марії Сніжної				+		+				+			+	+
Церква св. Духа						+							+	+
Покровська церква														
Храм св. Климента Шептицького													+	
(милосердя)													+	
Костел св. Мартина													+	
Костел св. Софії													+	
Костел св. Антонія					+								+	+
Костел св. Лазаря					+								+	+
Костел														
францисканціє (св. Івана Золотоустого)					+								+	+
Костел Лаврентія													+	+
Монастир														
сакраменток														
Бзуїтський костел					+									
Костел Спрігемня					+									
Господнього					+		+							